

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**XI. VE XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU VE CİVÂR
BÖLGELERDE HASTALIKLAR**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MURAT KARA

İSTANBUL – 2008

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**XI. VE XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU VE CİVÂR
BÖLGELERDE HASTALIKLAR**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MURAT KARA

Tez Danışmanı: PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İSTANBUL – 2008

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Murat Kara'nın "XI ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Gülay Öğün Bezer
Üniversitesi Marmara

İmza

Üye : Doç.Dr. Mustafa Küçükbaşçı
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu
Üniversitesi İstanbul

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 04/09/2008 tarih ve 14-7 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	VIII
I. XI. ve XIV. yy. Arasında Anadolu ve Çevresinin Siyasî Durumu.....	IX
II. XI. ve XIV. yy. Arasında Anadolu ve Çevresinin Tıbbî Açından Gelişmişlik Düzeyi.....	XII

I. BÖLÜM

XI. VE XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU VE CİVÂR BÖLGELERDE SALGIN HASTALIKLAR

I. Veba.....	1
A. Genel Bilgiler.....	1
1. Tanımı.....	1
2. Türleri ve Belirtileri.....	3
a. Hıyarcıklı Veba.....	3
b. Akciğer Vebası.....	4
c. Veba Sepsisi.....	4
3. Vebanın Yayılması.....	5
4. Vebanın Yayılma Odakları.....	6
B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Veba	8
1. Tanımı.....	8
2. Teşhis ve Tedavisi.....	9

3. Veba Salgınları.....	10
II. Çiçek.....	39
A. Genel Bilgiler.....	39
B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Çiçek Hastalığı.....	42
1. Tanımı.....	42
2. Teşhis ve Tedavisi.....	43
3. Çiçek Salgınları.....	47
III. Sıtma.....	48
A. Genel Bilgiler.....	48
B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Sıtma Hastalığı.....	49
1. Tanımı.....	49
2. Teşhis ve Tedavisi.....	52
3. Sıtma Salgınları.....	56
IV. Cüzzam.....	57
A. Genel Bilgiler.....	57
B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Cüzzam.....	60
1. Tanımı.....	60
2. Teşhis ve Tedavisi.....	61
3. Cüzzamlıların Yaşayışları.....	64
V. Diğer Salgınlar.....	65
VI. Salgın Hastalıkların Toplumsal Etkileri.....	70
A. Ortaçağ Toplumlarında Salgınların Algılanma Biçimi.....	70
B. Salgınların Nüfus Üzerindeki Etkileri.....	73
C. Salgınların Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkileri	75
D. Salgınların Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri.....	76
E. Salgınların Siyasî-Askerî Sonuçları.....	77

II. BÖLÜM

XI. VE XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU VE CİVÂR BÖLGELERDE DİĞER HASTALIKLAR

I. Kulunç.....	80
II. Sara.....	83
III. Nıkris.....	85
IV. Verem.....	87
SONUÇ	90
BİBLİYOGRAFYA	93
EK	100

ÖNSÖZ

Hastalıklar sadece bireylerin yaşamı için değil toplum yaşamı içinde hayati bir önem taşırlar. Söz konusu durum Ortaçağ için hem birey hem de toplum açısından daha da önemlidir. XI. ve XIV. asırlar arasında Anadolu ve civârında hastalıkları konu edinen bu çalışmada bu hususa dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde bölgenin siyasi durumu ile tıbbî bakımdan gelişmişlik düzeyi ortaya konmaya çalışılmıştır. İlk bölümde başta veba olmak üzere salgın hastalıklar ele alınmış, bu hastalıkların tıbbî açıdan hem günümüz hem de XI. ve XIV. asırlar arasındaki algılanış biçimi açıklanmaya çalışılmış ve o dönemde yaşanan salgımlarla ilgili malumat verilmiştir. Bundan sonra bu salgımların yorumlanmasına geçilerek çok yönlü etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise o devirde sık karşılaşılan ve kaynaklarda öne çıkan bazı hastalıklar incelenmektedir. Bu hastalıklarla ilgili olarak teşhis ve tedavilerinin yanında kaynaklarda geçen vakalarda aktarılmıştır. Sonuç bölümünde de salgımların ve diğer hastalıkların etki ve sonuçları toplu olarak irdelenmiştir.

Daha önce bu konuda yapılmış çalışmalar oldukça sınırlıdır. Az sayıdaki araştırma eserlerden özellikle Prof. Dr. F. Şâmil Arık'ın 1991 yılında yayımladığı "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları" isimli makalesi çalışmamız için oldukça yol gösterici olmuştur. Bununla birlikte A. Süheyl Ünver'in Türkiye Selçuklularında tıp ile ilgili çalışmalarından da sık sık yararlanılmıştır. Dönemin hastalık vakalarının tespiti ve bunların etki ve sonuçları ile ilgili faydalanılan ana kaynaklar ise ağırlıklı olarak Arap, Ermeni ve Süryani eserleridir. Hastalıkların söz konusu dönemdeki tanım, teşhis ve tedavileri ile ilgili bilgiler için XI. asırda yaşamış büyük tıp bilgini İbn-i Sînâ ve XIV. yüzyılda Anadolu'da Türkçe yazılmış tıp kitaplarından faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında konu seçiminden başlayarak her türlü desteğini veren danışman hocam Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'e ve yüksek lisans öğrenimim süresince maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen aileme teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Murat Kara

İstanbul 2008

ÖZET

Bu çalışmada XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu ve civâr bölgelerde hastalıklar konusu ele alınmıştır. Konu salgın hastalıklar ve diğer hastalıklar başlıkları altında iki bölümde incelenmiştir. Birinci bölümü teşkil eden “salgın hastalıklar”, *veba*, *çiçek*, *sıtma* ve *cüzzam* olarak alt başlıklara ayrılmıştır. Bu hastalıkların öncelikle günümüz tıbbı açısından tanımı yapılarak özellikleri belirlenmiş, arkasından bahis konusu dönemin tıp anlayışındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun ardından ise dönemin kaynaklarında kaydedilmiş salgın vakaları kronolojik bir sırayla verilmiştir. Yaşanan bu salgınların toplum üzerindeki demografik, ekonomik, sosyal ve siyasî-askerî sonuçlarıyla birlikte bu hastalıklar karşısında insanların gösterdiği tavır da bir sonraki alt bölümde yorumlanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümü teşkil eden “diğer hastalıklar” kısmında salgın hastalıkların dışında kalan hastalıklardan yine kaynakların en çok zikrettikleri ele alınmıştır. *Nıkrıs (Gut)*, *kulunc*, *sara* ve *verem* alt başlıklarında bu hastalıkların bahis konusu dönem açısından tanım, teşhis ve tedavilerinin nasıl yapıldığının yanı sıra bunlarla ilgili kaynaklarda geçen vakalar da aktarılmıştır.

Sonuç bölümünde bütün bu hastalıkların, özellikle de salgınların, daha önce belirtilen zaman ve coğrafi sınırlar içerisinde tespit edilen özellikleri meydana getirdikleri sonuçlarla birlikte irdelenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

This study focuses on the subject of diseases in Anatolia and neighbouring regions between the 11th and 14th centuries. The subject has been examined under two main sections under headings epidemics and other diseases. The first section “epidemics” is comprised of the sub headings *plague*, *smallpox*, *malaria* and *leprosy*. These diseases were defined in terms of modern medicine in order to identify their specifications. The diseases were also examined to identify their role in the understanding of medicine within the mentioned period. Later, cases of epidemics were examined in literature dated to the period to provide a list of epidemics in chronological order. The next sub heading is an attempt to interpret the demographic, economic, social and politic–military consequences on society together with people’s responses of to these epidemics.

The second main section “other diseases” considers the non–epidemic diseases most mentioned in literature. The sub–headings gout, colic, epilepsy and tuberculosis deal with description, diagnosis and treatment of those diseases in terms of mentioned period and related cases referred in the literature are presented.

The conclusion attempts to examine the features of all these diseases, especially epidemics, determined within time and geographical limits, which were specified before together with the outcomes they provide.

KISALTMALAR

a. mü.	Aynı müellif
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	bin
C.	Cüz
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
K	Kısım
KB	Kültür Bakanlığı
KTB	Kültür ve Turizm Bakanlığı
MÜ	Marmara Üniversitesi
not.	Notlar
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TETTV	Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
trc.	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	Varak
Vel. Ef.	Veliyyüddin Efendi

GİRİŞ

Bu çalışmada XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu ve civâr bölgelerde hastalıkların insan hayatı ve tarihi süreç üzerindeki etkileri başta olmak üzere o dönemin tıp anlayışındaki yerlerinin tesbit edilmesi amaçlanmıştır.

Özellikle salgın hastalıkların bahis konusu dönem ve coğrafi sınırlar içerisinde devletlerin ve toplumların üzerindeki etkileri ve insanların bu durum karşısındaki tutumları üzerinde durulmuştur. Bu amaçla öncelikle hastalığın mahiyeti hem günümüz tıbbının verileriyle hem de o dönemin tıp anlayışıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bundan sonra ise hastalığın XI. ve XIV. yüzyıllar arasında sebep olduğu salgınlar tesbit edilerek kronolojik bir sıra ile verilmiştir. Ardından yaşanan bu salgınların yorumlanmasının yanında, ekonomik, demografik, sosyal ve siyasî sonuçları da irdelenmiştir.

Salgın hastalıklar ve bilhassa veba, cüzzamla birlikte Ortaçağ'ı Ortaçağ yapan tipik unsurlardan biridir. Veba bu çağda uygun ortam ve şartlarda hemen ortaya çıkarak toplumlara musallat olmuş, sebep olduğu salgınlarla milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Bu çalışmada da etraflıca değinilen ve batılılar tarafından “kara ölüm” olarak adlandırılan 1348 vebası bütün dünyayı etkilemiş dünya nüfusunun yaklaşık %25'inin ölümüne sebep olmuştur.

Bu boyuttaki sonuçları dolayısıyla kaynakların en çok zikrettiği hastalık vakaları arasında veba diğer hastalıklara göre oldukça fazla bir yer tutar. Salgın hastalıklar başlığı altına aldığımız vebadan başka çiçek, sıtma ve cüzzam gibi bulaşıcı hastalıklar da bu çalışmada kaynakların el verdiği ölçüde aynı şekilde incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmını teşkil eden “diğer hastalıklar” bölümünde ise XI. ve XIV. asırlar arasındaki dönemin tarihsel kaynaklarında ve dönemin tıp kitaplarında salgın hastalıklar dışında ismi en çok zikredilen hastalıklardan bazıları aynı yöntemle ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde incelenen kulunç, nıkrıs, verem ve sar'a gibi hastalıklar genellikle bir hükümdar, vezir ya da meşhur bir şahsın hastalanması

dolayısıyla kaynaklarda yer bulmaktadırlar. Bu bağlamda bahis konusu döneme dair hastalık ve hastaya bakış açısı hususunda tesbitler yapılmıştır.

XI. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçuklularının idaresinde olan Anadolu, İslâm dünyasının o dönem için medeni bakımdan ağırlık merkezi sayılan Bağdat ve Dımaşk'la yoğun bir ilişki içerisindeydi. Bu ilişki ekonomik olarak İpek Yolu başta olmak üzere ticaret yolları vasıtasıyla ve siyasi olarak aynı hâkim unsur olan Türkler tarafından yönetilmeleri sebebiyle ortaya çıkan bir durumdu. Bu çalışmanın coğrafi ve siyasi sınırlarının Anadolu dışına taşmasında belirleyici etken bölgenin bu özellikleri olmuştur.

I. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Çevresinde Siyasî Durum

XI. asır İslâm dünyası için ve özellikle yüzyıl başında henüz büyük çoğunluğu gayrimüslim olan Anadolu için siyasi ve sosyal açıdan önemli kırılmaların ve peşi sıra hızlı değişimlerin yaşandığı bir asırdır.

İlk kırılmayı 1040'ta Gazneli Mesud'un ordusunu Dandanakan'da mağlup eden Selçuklular yaşatmıştır. Zira Selçuklular bu savaş neticesinde Türkmenlere İran'ın kapılarını açarak, aralıklarla yaklaşık üç yüz yıl sürecek, Anadolu ve Balkanların İslamlaşmasını sağlayan bir göç hareketini başlattılar. Dandanakan sonrası başlayan göçün büyüklüğü bölgenin demografisini alt üst etti. Kısa sürede fethedilen İran'ın yerleşik sakinleri ile yeni komşuları her ne kadar Müslüman olsalar da göçebe hayat tarzları açısından hiç uyuşmuyorlardı. Bu durum her iki taraf için de iktisadî ve sosyal bir değişimi zorunlu kılıyordu.

Tuğrul Bey'in önderliğinde adım adım ilerleyen Selçuklular 1055'te Bağdat'ı alarak buradaki yüz yılı aşkın bir süredir devam eden Büveyhî hâkimiyetine son verdiler. 1070 tarihine gelindiğinde Suriye'nin kuzeyi ve Hicaz'ı da hâkimiyet altına almışlardı. Selçukluların hâkimiyet alanı henüz Anadolu içlerine ulaşmamış da olsa Türkmenlere Trabzon'dan Antakya'ya kadar Anadolu'nun doğusunda her yerde rastlamak mümkündü. Zira bu bölge Selçuklu-Bizans arasında devamlı bir sıcak çatışma alanı haline gelmişti. Alparslan'ın Fâtımiler üzerine yürümek istediği bir sırada patlak veren Malazgirt muharebesinde (1071) Bizanslıların bütün güçlerini toplayarak oluşturdukları ordu Selçuklular tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve Anadolu'nun fethinin önündeki en büyük engel kaldırılmış oldu. Nitekim Alparslan'ın Anadolu'nun fethi için görevlendirdiği beyler kısa sürede yarımada'nın büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına

aldılar. Böylece Orta ve Doğu Anadolu'da, Mengücekli, Danişmendli, Saltuklu ve Artuklu devletlerini kurdular. 1075 tarihinde ise İznik'i fetheden Kutalmışoğlu Süleymanşah burayı başkent edinerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin temellerini attı.

XI. asırda İslâm dünyasının yaşadığı ikinci kırılma ise Haçlı Seferleri'nin başlaması olmuştur. 1097 tarihinde Türklerin ilerlemesi karşısında zor durumda kalan Bizans'ın papadan yardım istemesine cevaben II. Urbanus'un başlattığı bu sefer Hıristiyanlar açısından oldukça başarılı oldu. I. Haçlı Seferi sırasında, Bizans Türkiye Selçuklu başkenti İznik ile birlikte bütün Batı Anadolu sahilini geri almıştı. Ayrıca Haçlılar Antakya'da bir prinkepslik, Urfa ve Trablus'ta birer kontlukla birlikte Kudüs'te bir krallık kurdular.

XII. asrın başında I. Kılıç Arslan'ın ölümünün (1107) ardından bir süre başsız kalarak bocalayan Türkiye Selçukluları, Sultan Mesud'un tahta geçmesi ile yeniden toparlanmaya başladı ve bir süre himayesine girdiği Danişmentlilerin siyasi üstünlüğünden de kurtulmayı başardı. İmadüddin Zengî'nin 1144 tarihinde Urfa'yı fethederek buradaki haçlı kontluğuna son vermesi üzerine 1147 yılında yapılan II. Haçlı Seferi'ne de başarı ile karşı koyan Sultan Mesud haçlıların bu hamlesini boşa çıkardı. I. Mesud'dan sonra tahta geçen oğlu II. Kılıç Arslan, 1176 yılında gerçekleşen Myriokephalon Savaşı'nda Bizans'ın Selçuklular karşısına çıkardığı son büyük ordusunu da yendi. Böylece Bizans, Türkleri Anadolu'dan atma siyasetinden bütünüyle vazgeçmek zorunda kaldı.

el-Cezire, Suriye ve Mısır'ın idaresini tek elde birleştiren Nureddin Mahmud b. Zengî ölümüne kadar (1174) Suriye'nin tek hâkimi ve Haçlıların en büyük düşmanı oldu.

Nureddin Mahmud b. Zengî'nin ölümü üzerine onun mirasını ele geçiren Mısır nâibi Selâhaddin Eyyûbî bağımsızlığını ilân etti. Haçlılarla mücadeleye devam eden Selâhaddin Eyyûbî 1187 tarihinde Hittîn Savaşı olarak adlandırılan muharebede Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı. Aynı yıl içerisinde Kudüs'ü Haçlılardan geri aldı. Bundan sonra kısa sürede; Sûr dışındaki Kudüs Krallığı topraklarının tamamını, Antakya Prinkepsliği topraklarının büyük bir kısmını, Trablus Kontluğu topraklarının da bir kısmını ele geçirdi. Selâhaddin Eyyûbî, bu başarıları üzerine gönderilen III. Haçlı Seferi'ni de bertaraf etmeyi başardı.

Irak'ta ise Sultan Mahmud'la (1118–1131) başlayan süreçte 1118–1194 yılları arasında Irak Selçukluları hâkim durumdaydı. Genç yaşta tahta çıkan Irak Selçuklu

sultanları devamlı olarak taht kavgaları ve halifeyle mücadeleler sebebiyle bölgede siyasî istikrarın sağlanmasında yetersiz kalmışlardı.

XII. asrın sonu yaklaşırken Anadolu’da II. Kılıç Arslan (1155–1192) uzun süren hükümdarlığı nihayetine ermeden devletini oğulları arasında paylaştırdı. Bu yüzden kendisinden sonra çok uzun sürmeyen bir parçalanma yaşandıysa da oğlu II. Süleymanşah (1196–1204) birliği yeniden sağladı. Bundan sonra I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1205–1211) ve İzzeddin Keykavus (1211–1220)’un iktidarında Türkiye Selçukluları daha istikrarlı bir dönem idrak etmiş ve devlet her açıdan yükselişe geçmişti. Alâeddin Keykubad (1220–1237) zamanında da bu yükseliş devam etmiş siyasi ve medeni bakımdan tam bir olgunluk dönemi yaşanmıştı.

XIII. asrın ilk yarısında Anadolu, Moğollar’ın sebep olduğu iki büyük göç dalgasına şahit oldu. İlk olarak asrın başında vuku bulan Karahitay–Harizmşah mücadelesi sebebiyle Fergana bölgesindeki yerleşik ahalinin büyük bir kısmı batıya göç etmiş, bunlardan büyük bir grup da Anadolu’ya gelmişti. Daha büyük olan ikinci göç dalgası ise 1220’lerde başlayan Moğol istilâsı dolayısıyla gerçekleşti. Mâverâünnehir, İran ve Azerbaycan’dan Türk ahalinin büyük bir bölümü Anadolu’ya göç etmek zorunda kaldı. Bu göçmenler arasında ise göçebe unsur ağırlıktaydı. Bu göçlerin neticesi olarak Anadolu’da ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî hayat önemli değişimler geçirmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu kapılarına dayanan Moğollara Köseadağ Savaşı’nda (1243) mağlup olunca tâbi devlet konumuna girdi ve ülkedeki siyasî birlik parçalandı. Moğollar Anadolu’yu istilâ ederek yağmaladılar. 1256 yılında Hulâgü’nün batıya tayin edilmesiyle Tebriz merkez olmak üzere İlhanlı Devleti’ni kurması üzerine Türkiye üzerindeki Moğol baskısı daha sistemli bir hale geldi.

Hulâgü komutasındaki Moğollar 1258 yılında Bağdat’ı ele geçirip şehirde çok büyük tahribat yaptılar. Böylece 500 yıllık Abbasî hâkimiyeti de sona erdi. Moğollar Bağdat’tan sonra Suriye istikametinde ilerlemeye devam ettiler. Onları Filistin’deki Aynicâlût mevkiinde karşılayan Memlûk sultanı Kutuz bu savaşı kazanarak Moğolların Mısır yönündeki ilerleyişini kesin olarak engelledi. Suriye’yi ele geçiren Memlûklar, bundan sonra da egemenliklerini Anadolu’ya doğru genişlettiler. Bu amaçla Memlûk Sultanı Baybars (1260–1277) Antakya Haçlı Prinkepsliği’ni ortadan kaldırdı ve Çukurova’daki Ermeni hâkimiyetine de ağır darbeler indirdi.

XIII. asrın son çeyreğinde Anadolu'da doğrudan Moğol idaresinin kurulmasına (1277) tepki olarak ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin otoritesinin iyice zayıflaması sonucu, başta uçlar (Bizans sınırına yakın bölgeler) olmak üzere, Türkmen beyleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Bu yüzyıl içerisinde yaşanan göç dalgasının sebep olduğu nüfus yoğunluğu uçlarda yeni fetihlere zemin hazırladı. Bu durumdan en çok etkilenen Bizans kısa sürede Batı Anadolu kıyılarından çekilmek zorunda bırakıldı.

XIV. yüzyılda Selçuklulardan sonra Anadolu siyasi birliğini sağlama hususunda beylikler arasında başlangıçta Karamanoğulları öne çıksa da asrın sonlarına doğru Osmanlılar bu hedefe çok daha yakındı. Zîrâ Osmanlılar bu dönemde Anadolu beyliklerinin birçoğunun topraklarını ele geçirdiler. Ayrıca Osmanlıların XIV. yüzyılın ortalarında Rumeli'ye geçmeleriyle de Bizans neredeyse İstanbul ve çevresiyle sınırlı bir şehir devleti hâline geldi.

XIV. asır boyunca Suriye, Memlûkların elindeyken Irak'ta siyasi istikrarın sağlanmasında güçlükler çekiliyordu. Ancak 1340 yılında Celâyirîliler Irak'ta Bağdat merkez olmak üzere bir devlet kurdular. 1401 yılında Timur'un Bağdat'ı ikinci kez Celâyirîlilerden alması sonucu Yıldırım Bayezid'e sığınan Sultan Ahmet Celayir, böylece Timur'un Ankara Savaşı (1402) ile sonuçlanacak olan Anadolu seferi için bir sebep daha yaratmış oluyordu.

II. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Çevresinin Tıbbî Açısından Gelişmişlik Düzeyi

XI. yüzyılda Oğuz Türklerinin Selçukluların öncülüğünde Orta Asya'dan batıya doğru göç ederek Anadolu'ya yerleşmeleri sadece Türk ve İslâm tarihi için değil Dünya tarihi için de bir dönüm noktasıdır. Selçukluların tarihî rolleri etraflıca araştırıldığında bilhassa Avrupa tıbbını, hastanelerini ve üniversitelerini ne kadar çok etkiledikleri daha iyi anlaşılacaktır.¹

Selçuklular daha ilk hükümdarları zamanında ilim ve sanatın koruyucusu oldular. Kurdukları imparatorluğun doğu ve batı arasındaki kervan yolları üzerinde olduğunun

---

¹ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *Tarih ve Toplum*, 1985, S. 3, s. 19.

bilinci ile bulaşıcı hastalıkların sivil halk ve ordu için büyük tehlikesini düşünerek, daha Tuğrul Bey (1040–1064) ve Alparslan (1064–1072) devirlerinde birer “tıp merkezi” niteliğinde hastahaneler tesis etmeye başladıkları görülür. Bu düşünce doğrultusunda Tuğrul Bey Bağdat’ta X. asrın sonlarında kurulan Adûdî hastahanesini tamir ettirdi ve buranın hizmetinde çalışmak üzere 3 hazinedarla 28 hekimi memur etti. İlk Selçuklu hastahanesi de Alparslan’ın veziri Nizâmülmülk (1018–1092) tarafından Nişapur’da kurulmuştu. Ayrıca 1067 yılında Bağdat’ta kurulan Nizâmiye Medresesi’nin bir de hastanesi vardı.² Bununla birlikte Selçuklu sultanları ordularında tabib ve hastalarla birlikte tıbbî alet ve edevatın develerle taşındığı seyyar bîmâristanlar da bulunduruyorlardı. Nitekim Sultan Melikşah’ın ordusundaki seyyar bîmâristanı 100 deve taşıyordu.³

Diğer Selçuklu hükümdârları ve atabeyler de bîmâristan inşa etme geleneğine uydular. Günümüze ulaşan Selçuklu bîmâristanları, Şam’da Nureddin Hastanesi, Kayseri’deki Gevher Nesibe Darüşşifası ve Gıyaseddin Keyhüsrev Tıp Medresesi, Sivas’ta Keykavus Darüşşifası, Divriği’de Behram Şah’ın kızı Turan Melik Hastahanesi, Tokat’ta Pervane Bey Darüşşifası, Çankırı’da Atabey Ferruh ve Kastamonu’da Ali b. Pervane Hastahaneleridir.⁴

Nureddin Zengî’nin Dimaşk’ta 1154’te inşa ettirdiği Nureddin Hastanesi ünlü bir tıp merkeziydi. Bu hastanede hekimler hasta koğuşlarında hastalara ziyaret yapıyor, onlara gerekli ilaç ve perhizi tavsiye ettikten sonra hastane girişinin karşısındaki büyük eyvanda tıp öğrencilerine çeşitli hastalık vakalarını inceletiyorlardı. Ayrıca her gün üç saat süren, Galenos, er-Râzi ve İbnî Sînâ gibi eski üstadların eserlerine ve kendi görüşlerine göre pratiğe dayalı teorik dersler veriyorlardı.⁵

Türkiye Selçuklu hastanelerinde yalnız hastalıkların tedavisiyle yetinilmemiş buralarda bir tıp mektebi gibi hekim yetiştirilmesine gayret edilmiştir. Bu gelenek XIX. asrın ortalarına kadar hep bu şekilde devam etmiştir.⁶ Ancak bu hastanelerde tıp öğretimi yapıldığına dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Bu hastanelere teorik ya da pratik bilgilerini arttırmaya gelen öğrencilerin de varlığı bilinmekle birlikte, bunlara diploma

---

² aynı yer.

³ A. Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, s. 167.

⁴ aynı yer.

⁵ A. Terzioğlu, “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri”, s. 37.

⁶ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI.–XIV. Asırlar*, TTK, Ankara 1940, s. 48.

verildiğine ya da buralardan mezun olduklarına dair malûmat yoktur.⁷ Her halde bu dönemde tıbbı meraklı gençler hekim ve cerrahların yanında “usta-çırak” yöntemiyle pratik yaparak yetişiyorlardı.⁸ Selçuklu hastanelerinde her çeşit hasta yatırıldığı gibi sonraları akıl hastaları da alınmıştır. Ayrıca kadrolarında uzman hekimlerle birlikte cerrahlar ve kehhâl adı verilen göz hekimleri de vardır.⁹

Selçuklular döneminde tıp ilmi konusunda atılan bu adımlar beylikler döneminde de devam etmiştir. Özellikle Türkçe'nin millî bir edebiyat dili olarak yükselmeye başladığı bu dönemde dinî ve ilmî eserler Türkçe'ye çevrilmişti. Bunların arasında tıp kitapları da vardı. Ayrıca bu tercümelerle birlikte yeni çalışmalar da yapılarak kitap haline getirilmiştir. Ancak daha çok eskiden yapılmış olan çalışmalardan seçkiler ön plana çıkmıştır.¹⁰

---

⁷ A. Süheyl Ünver, “Anadolu Selçukluları'nda Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1972, s. 13.

⁸ Bedi Şehsuvaroğlu – A. Erdemir Demirhan – G. Cantay Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 17.

⁹ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI.–XIV. Asırlar*, s. 99.

¹⁰ Hüseyin Kayhan, “Beylikler Devri Anadolu'sunda Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri-İstanbul*, TTK, Ankara, s. 105.

I. BÖLÜM

XI. ve XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU VE CİVÂR BÖLGELERDE SALGIN HASTALIKLAR

I. VEBA

A. Genel Bilgiler

1. Tanımı

Tarih boyunca insanoğlunun karşı karşıya kaldığı doğal felâketlerden biri olan salgın hastalıklar arasında vebanın özel bir yeri vardır. Eskiçağdan yakınçağa kadar uzanan bu süreç içerisinde veba, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalıktır.¹¹

Bu hastalık İslâm dünyasında “veba”, “tâun”, batıda “plague”, “black death (kara ölüm)”, “peste”, “pestis”, Türkçe’de ise “kıran”, “tâun” olarak isimlendirilmiştir.¹² Veba kelimesi XIX. yüzyıla kadar tâunun yanı sıra tifo, kolera, tifüs, paratifolar ve diğer bulaşıcı hastalıkların genel adı olarak da kullanılmıştır. XIX. yüzyılda bu hastalıklar, bilimsel teşhislerin konulmasıyla birlikte vebadan ayrı olarak bugün kullanılan isimlerini almışlardır. Yani XIX. yüzyıl öncesi kayıtlarda karşılaşılan her tâun vebadır,

---

¹¹ Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1980, s. 737; Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünya’da ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 17.

¹² B. Onul, s. 737; F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara 1991, s. 27–28; İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış DR.Tezi), Elazığ 1998; O. Kılıç, s. 17; A. Süheyl Ünver, “Tâun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, 1978, C. LIII, S. 11–12, s. 363; A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Veba (Tâun) Tarihçesi Üzerine”, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, V, S. 18, İstanbul 1935, s. 72.

fakat her veba tâun değildir.¹³ Tıp tarihi araştırmacıları açısından bu ayırım önemlidir. Daniel Panzac ise tâunun daha çok hıyarcıklı vebanın karşılığı olarak kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁴ Ayrıca teşhisi konulamayan bulaşıcı hastalıklardan herhangi birinden ölen kimselerin mezar taşlarında veba veya tâundan öldüğünün belirtilmesi bazı dönemlerde gelenek haline gelmiştir. Bu hususun tâundan ölenlerin şehit olduklarına dair bir hadis rivayeti ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵

Veba, Anadolu’da bazı yöresel lehçe özelliklerinden dolayı Denizli, İzmir, Çanakkale, Samsun, Giresun, Artvin, Erzurum ve Muğla’da “davun” olarak söylenmektedir. Zaman zaman “yumurcak” olarak da ifade edilen bu hastalığın yaygın kullanılan ismi “tâun” dur.¹⁶ Ancak son bir buçuk asırdır tâun kelimesi yerini tamamen vebaya bırakmıştır.¹⁷

Bahis konusu hastalık aslında bir kemirici hastalığı olup “yersinia (pasteurella) pestis” etkeninden (basilinden) ileri gelir. İnsanlara veba pireleri aracılığıyla bulaşır. Veba mikrobu, hareketsiz, güneşte kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde, oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, dondurulursa 25 yıl canlılığını koruyabilen bir basildir. “Bubon” adı verilen cerahatli lenfadenit ile tanınan toksit ve spesifik bir hastalık meydana getirir. Pnömoni (akciğer vebası) şekli direkt temas ile insandan insana tükürük damlacıkları ile geçebilir. Pnömoni ve septisomi (mikrobun kana geçmesi) şekilleri öldürücüdür. Tarihte şiddetli epidemi (salgın) ve pandemiler (kıta düzeyinde salgın) yapmış çok tehlikeli bir hastalık iken günümüzde antibiyotiklerle tedavisi mümkündür.¹⁸

---

¹³ A. Süheyl nver, “Tâun Nedir? Veba Nedir?”, s. 363; A. Süheyl nver, “Türkiye’de Veba (Tâun) Tarihçesi zerine”, s. 72; Nevzat Eren, “Vebanın yks”, *Bilim ve topya*, 1998, S. 50, s. 83.

¹⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700–1850*, trc. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 15.

¹⁵ A. Süheyl nver, “Tâun Nedir? Veba Nedir?”, s. 364; Veba ile ilgili hadisler ve yorumları için bkz. İbrahim Canan, *Hz. Peygamber’in Sünnetinde Tıp (Tıbb-ı Nebevi)*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 204–205.

¹⁶ O. Kılıç, s. 15.

¹⁷ A. Süheyl nver, “Tâun Nedir? Veba Nedir?”, s. 363; a. m. , “Türkiye’de Veba (Tâun) Tarihçesi zerine”, s. 72.

¹⁸ B. Onul, s. 737–738; F. şamil Arık, s. 28; İ. Gökhan, s. 53; O. Kılıç, s. 18.

2. Türleri ve Belirtileri

Vebanın, mikroorganizmanın vücuduna giriş ve yerleşmesine göre 3 türü vardır. 1– Hıyarcık (bubon) vebası, 2– Akciğer vebası (veba pnömonisi) 3– Veba sepsisi. Bu klinik şekilleri dışında, bakterinin yayılma ve organizmaya tesir etme gücü bakımından, hastanın direnç durumu ile ilişkili olarak, pestis major yani çok toksit ve ağır şekli ile pestis minor denilen az toksit ve daha hafif şekilde klinik görünümleri de vardır.¹⁹

a. Hıyarcıklı Veba

Vebanın en çok rastlanan çeşididir. “Bubon” veya “lenf bezi vebası” da denilebilir. Kuluçka dönemi 2–5 gündür. Birden titreme ile yükselen bir ateşle başlar. Enfeksiyonun ilk saatlerinden itibaren şiddetli bir toksemi (kan zehirlenmesi) hali oluşur. Bu hal adeta alkol enfeksiyonuna benzer. Hasta sabit belirtiler gösterir. Vebanın genel durumu gittikçe bozulur. Bu tablo hastalığın toksit bir enfeksiyon neticesinde geldiğine işaret eder. Hasta alkol almış gibi sağa sola sallanarak yürür. Bir gün sonra ateş biraz düşebilir ise de, bir süre sonra daha yükseğe (40–41°C) de çıkabilir. Şiddetli bir halsizlik, dalginlık, ağır ve peltek konuşma ortaya çıkar. Şiddetli baş ağrısı, sırt ve bacak ağrıları oluşur. Yüz soluklaşır ve ateş artınca kızarır. Damarlar şişer, deri sıcaktır ve kurudur. Nabız 120–140 arasındadır. Solunum ateşle birlikte hızlanır, ikinci günden itibaren meydana çıkan şuur kaybı, davranış bozuklukları ve konuşma şekli ile hasta zihinsel ve fiziksel olarak dağınık bir görünüme bürünür. Gerilim ve huzursuzluk ile birlikte hasta bir toksikoz tablosu içindedir. Dil kalın, beyaz bir pas tabakası ile örtülür. Bu duruma kusma ve ishaller eşlik edebilir.²⁰

Bu genel belirtilerin başlangıcından 1–2 gün sonra hastalığın lokal belirtileri zuhur eder. Pirenin ısırılmış olduğu enfeksiyonun yerinde bir kızarıklık belirir. Süratle deriden kabarık yumrular oluşur veya ülser şekline geçer. Buradan bölgeye ait lenfa bezlerine doğru deri üzerinde kırmızı hatlar teşekkül eder. Lenfa bezlerinde 2–3 gün içinde ağrılı bir şişme başlar. Şişen lenfa bezlerine “primer bubon” yani “hıyarcık” adı verilir. Bubon vakalarının üçte ikisinde kasık bezleri, ikinci derecede koltuk altı bezleri ve en az da çene altı ve sonra diğer lenfa bezleri de şişer. İkinci grup lenfa bezlerine “sekonder bubon” adı verilir. Ağır vakalarda hastalar gittikçe halsizleşir, şuur

¹⁹ F. Şamil Arık, s. 28; İ. Gökhan, s. 54.

²⁰ B. Onul, s. 743–744; F. Şamil Arık, s. 29; İ. Gökhan, s. 55.

bozukluğu ve gerilim artar. Dalak ve karaciğer bŸyŸr, kalp sesleri zayıflar ve bozulur, damar basıncı dŸşer, solunum sathileşir, nihayet koma içinde 3–6 gŸn içinde vebalı lŸr. Hastalığın en hafif şekli bu olmakla beraber, lŸm oranı % 50 ile 70 arasındadır.²¹

b. Akciğer Vebası

Hastalığın bu tŸrŸne “veba pnŸmonisi” adı da verilir. Hıyarcık vebasından kana karışan bakterilerin akciğgerlere yerleşmesi ya da damlacık infeksiyonu ile geçer. Ancak ilk oluşum azdır. Akciğer vebası daha çok hıyarcık vebasının kontakt infeksiyonu sonucu veya solunum yollarından giren veba basili ile olur. Başlangıçta ateş birden 40–41 C’ye yŸkselir. Nefes darlığı, gŸđŸs ağrıları ve şiddetli bir ksŸrŸk başlar. Solunum sŸratlenir, nefes almakta gŸlŸk çekilir, deri ve mukozalarda mavimsi mor renk oluşur. Ardından morarma başlar, mukoz ve sonradan fazla miktarda, kahverengine yakın koyu renkte kanlı bir balgam çıkar. Balgamın içinde bol miktarda veba basili bulunur. Bronşit şeklinde başlayan akciğer vebası, akciğer iltihabı şeklinde seyrederek. Dış lenfa bezlerinin ağrıyarak şişmeye başladığı esnada genellikle hastalar 3–4 gŸn gibi kısa bir sŸrede lŸrlere.²²

c. Veba Sepsisi

Vebanın bu tŸrŸne “septisemi vebası” da denilir. Vebanın kanda zehirlenme yapan ağır bir şeklidir. Hastalığın başlangıı ve belirtileri bubon vebasındaki gibidir. Her Ÿ veba tŸrŸ de aniden başlar. Bakterinin yayılma gŸcŸ fazla veya organizmanın mukavemeti zayıf olduğunda veba basili engelleri sŸratle geçer. Veba etkeni hızla lenf bezlerine ve onların şişmesine fırsat vermeden de oradan kana karışır. Basiller kanda bŸyŸk bir hızla yayılır. Ateş ve toksemi belirtileri ile başlayan hastalığın ilk saatlerinden itibaren kanda fazla miktarda veba basili bulunur. Bazen hastada yŸksek ateş olmaz, fakat derin bir halsizlikle birlikte hastanın şuuru bozulur. Özellikle sinirsel belirtiler şiddetlenir, dalgınlık, kuvvetsizliğin yanı sıra, nefes darlığı ve kanamalar da gŸrŸlŸr. Kısa bir sŸre sonra hasta komaya girer. Kanda zehirlenme yapan ve ağır menenjitte benzeyen belirtileri olan bu tŸr vebada, lŸm oranı çok yŸksektir. Genellikle 2–3 gŸnde

---

²¹ B. Onul, s. 744; F. şamil Arık, *aynı yer*; İ. GŸkhan, s. 55–56.

²² B. Onul, s. 745; F. şamil Arık, s. 29; İ. GŸkhan, s. 56.

öldürür. 24 saatte sonuçlanan ağır şekilleri de vardır. Vebanın bu türü çocuklarda yetişkinlere göre daha fazla görülür.²³

3. Vebanın Yayılması

Hastalık genellikle çeşitli kemirici hayvanlar, özellikle fareler arasında salgınlar şeklinde görülür. Salgın insanlardan önce farelerde başlar. Vebaya yakalanan fare sersemeler, insandan kaçmaz, ortada dolaşır. Fareler arasında belirti vermeyen “veba taşıyıcılar” da bulunabilir. Fare piresi kan emeceği yani üzerinde beslenebileceği fare bulunduğu sürece insana gelmez. Fakat fare ateşlenince ondan hoşlanmaz, ölüden kaçır. Pire kendisini yaşatacak yeni bir av bekler. Eğer başka fare bulamazsa insanlara gelir ve ısırır. Bu olay farenin yaşam alanı bulabildiği her yerde, evlerde, evlerin etrafında, depo ve mahzenlerde, harman yerlerinde, çöplüklerde, tarla kemirgenlerinin veba tehlikesiyle karşı karşıya oldukları tarlalarda, nadasa bırakılan tarla veya işlenmemiş topraklarda tarım çalışmaları veya sürülerin güdülmesi vb. sırasında meydana gelebilir. Eskiden veba salgınları sırasında, salgın bölgesinde yaşayanlar fare ölülerine dikkat ederler, eğer bir evde üst üste fare ölüsüne rastlanırsa, derhal evi boşaltırlardı. Şayet salgın genişlerse, köy ve kentler bırakılarak göç edilir yani vebadan kaçmak suretiyle korunmaya çalışılırdı.²⁴

Hastalık, “ksenopsilla keopis” denilen fare pireleri aracılığıyla insana geçer. Pire ısırıldığı insana daha fazla kan emmek için kusmak suretiyle mikrobu bulaştırır. Pireler bakterileri dışkılarıyla da çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan kapılardan bakteri insan kanına girer. İnsandan insana doğrudan tek bulaşma yolu akciğer komplikasyonudur. Akciğer vebası şeklinde ve damlacık infeksiyonu yoluyla bulaşır. Öksürükle sıçratılmış bulaşıcıyı taşıyan tükürük damlacıkları karşıdakinin ağız ve burun mukozalarıyla çekilir. Veba bundan başka, insandan insana pire (pulex irritans) ve ikinci derecede vücut bitleri (pediculus corporis) gibi insan dış asalakları aracılığıyla da geçer. Pireler, çok ender veya hiç temizlenmemiş halı, örtü, elbiselerde ve evlerde bulunan her türlü döküntü eşyada yaşar. Bu asalaklar insanı 24 saatte bir kez kanını

---

²³ B. Onul, s. 744–745; F. Şamil Arık, s. 29–30; İ. Gökhan, s. 56–57.

²⁴ B. Onul, s. 740; D. Panzac, s. 42.

emmek için sokarlar; fakat mikrobu almış olsalar bile, beslenmek ve bu arada “yersinia pestis” i bulaştırmak için haftalarca hatta aylarca yaşayabilir ve bekleyebilirler.²⁵

İnsan vebayı, daha önce bahsedilen yollardan rastlantı sonucu alır. Hasta olan bu kişi aile üyeleri tarafından bakılır, komşular ziyarete gelir. Bu türden temaslar ve özellikle ölülerin yıkanması, hastalığın yayılmasında en önemli etkenlerdendir. Yeni hastalar, hastanın ailesi, hastabakıcıların yanında mikrobu taşıyan pireler tarafından hasta ziyareti sırasında ısırılan ya da ölen vebalının eşyalarının bağıışı veya satışı sonucu, bakteriyel temas eden kişilerdir. Bu şekilde salgın başlamış olur.²⁶

Veba, her yaş, cins ve ırktan insanlarda olabilir. Uygun çevre koşullarında insandan insana geçer. Özellikle nüfusun yoğun olduğu ve hijyen koşulları uygun olmayan geri kalmış ülkelerde endemik durumda bulunur. Gemiler, kargolar ve diğer ulaşım araçlarıyla başka ülkelere de geçebilir. Ancak salgınlar yapabilmeleri için ulaştığı ortamda da yayılmaya müsait düşük hayat şartlarının bulunması gerekir. Veba salgınları mevsimlerle doğrudan ilgilidir. Zira hastalığın başlıca etkeni pire, iklim değişikliklerine karşı aşırı hassastır. Üreme kapasitesi, 22–24 °C ve % 60–90 nemli havada en üst seviyeye ulaşır. Bu durum salgınların neden genellikle bahar ve yaz aylarında geliştiğini açıklar. Çok şiddetli bir salgını atlatabilen nüfus yaklaşık bir kuşak boyunca, bu hastalığa karşı bir dereceye kadar bağıışıklık kazanır. Bu yüzden bir önceki salgın ne kadar eski tarihlirse, yeni salgın o kadar çok yayılma şansı bulur. Salgının başlamasında ve genişlemesinde daha önce belirtildiği gibi, toplumların sosyo–ekonomik ve genel sağlık koşulları ile beslenme durumları önemli rol oynar. Sefalet, açlık, göçler ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, epidemik ve pandemik yapmasına neden olur. Tarihte görülen korkunç pandemiler bu yaşantı ile paralel gitmiştir.²⁷

4. Vebanın Yayılma Odakları

Veba ile ilgili geçen yüzyılın başından itibaren yapılmaya başlanmış olan tıbbi araştırmalar şunu göstermiştir ki, bu hastalık ilk olarak kemirgenleri etkileyen bir

---

²⁵ B. Onul, s. 740–741; F. Şamil Arık, s. 28; D. Panzac, s. 42–43; İ. Gökhan, s. 53.

²⁶ D. Panzac, s. 43.

²⁷ B. Onul, s. 741; F. Şamil Arık, s. 28; D. Panzac, s. 43; İ. Gökhan, s. 54.

hastalıktır. Veba ile ilgili soruların büyük bir kısmının cevabı, kemirgen toplulukları üzerinde yapılan araştırmalarda bulunmuştur.²⁸

Pasteur Enstitüsünün yaptığı araştırmalara göre Türkiye'nin doğusu, İran'ın batısı, Suriye ve Irak'ın kuzeyini içine alan bölge, çok eski zamanlardan beri veba salgınlarının yayılma merkezi ve doğal veba odağı olan bölgelerdendir. Bu çalışmanın da araştırma sınırları içinde kalan bu dağlık bölgede, vebanın kalıcı olarak sürmesinin başlıca sebebi “meriones” farelerinin dört türünün yaşam alanı olmasındandır. Bu bölgede veba, farkına varılmayan fakat kalıcı varlığını sürdürür. Hastalığın bölgeye ne zaman yerleştiği bilinmemekle birlikte çok eski olduğu malumdur. Ayrıca bu geniş dağlık bölge içerisinde bazı orta–odaklar da tesbit edilmiştir. Bu odaklardan her biri kendine özgü ritmini korur. Veba bu bölgenin tamamına yerleşmiş, geniş ve eski bir rezervuardır. Tıp coğrafyası açısından vebayı inceleyenler, Yukarı Mezopotamya'nın dağlık kısmını ve Arap Yarımadası'nı çok eski bir veba odağı olarak görürler. Bölgede XX. yüzyıl başına kadar, tarih boyunca görülen birçok veba salgını bunu doğrulamaktadır. 1951 Yemen'de ve 1952'de de Suudi Arabistan'da görülen veba belirtileri bu odağın canlılığına işaret etmektedir.²⁹

Dünyanın çeşitli yerlerinde, varlığını farklı türlerde kemirgenler aracılığıyla sürdüren başka doğal odaklar da vardır. Bu odaklar; Avrupa'nın Güney Doğusu, Rusya'da Aşağı Volga, Çin, Moğolistan, Hindistan, Java ve Vietnam yaylası, Afrika'nın güneyi ve batısında Kongo, ABD'nin batısı, Brezilya, Ekvator ve Peru olarak gösterilebilir. Bu bölgelerde yaşayan yabani kemiriciler arasında hastalık oranları, 4–5 yıl ya da 10–11 yıllık duraklama aralıklarından sonra patlak vermektedir. Veba Hindistan'ın bazı bölgelerinde sürekli olarak vardır.³⁰

Vebaya kaynaklık eden kemirici türlerinde bölgelere göre bazı değişiklikler görülür. Asya'da “tarabagan”, “spermophile”, “çalılık” ve “dağ fareleri”, Afrika'da, “sivri fareler”, Amerika'da “sincap”, “dağ sıçanları” vebanın sorumlusu olarak gösterilirler. Bunlar ya insanlara yakın yaşayan fare türleridir (muridae familyasından),

---

²⁸ D. Panzac, s. 40.

²⁹ B. Onul, s. 739; D. Panzac, s. 41; İ. Gökhan, s. 62–63.

³⁰ B. Onul, s. 739; D. Panzac, s. 40–41; İ. Gökhan, s. 63.

ya da vahşi kemiricilerdendir. Anadolu ve çevresinde ise “meriones” cinsi kemiriciler bu hastalığın yayılmasında önemli rol oynar.³¹

B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Veba

1. Tanımı

Hastalığın adı, XIV. yüzyılda Anadolu’da Türkçe yazılmış ilk tıp kitaplarından biri olan *Edviye-i Müfrede*’nin sonunda yer alan ve “fasl-ı fi zıkr-ı esam-ı emrâz-ı bir ıslah-ı lûgat” diye başlayan kısımdaki sözlükte; Arapça “vebâ”, Türkçe “ölüt” olarak adlandırılmıştır.³²

Aynı dönemin Türkçe yazılmış bir başka tıp eseri *Müntahab-ı Şifa*’da hastalığa geniş yer ayrılmıştır. Eserde hastalık için vebanın yanında Türkçe “kutluca” kelimesi de kullanılmıştır. *Müntahab-ı Şifa*’da veba, hastalıkların en kötüsü olarak vasıflandırılmış ve hastalığın salgın günlerinde çıktığı belirtilmiştir. Burada da hastalığın “hıyarcıklı vebâ” türünün kastedildiği anlaşılmaktadır.³³

Anadolu’da Türkçe yazılmış ilk tıp metni olarak kabul edilen ve XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *Tuhfe-i Mübârizî*’de, tâunun tanımı, hıyarcıklı vebaya işaret eder. Buna göre kulak arkasında, koltuk altında ya da kasıkta beliren çibanlara tâun adı verilir.³⁴ Bu eserlerdeki tanımlamalar tâunun daha çok hıyarcıklı vebanın karşılığı olarak kullanıldığını ifade eden Daniel Panzac’ı³⁵ doğrulamaktadır.

---

³¹ B. Onul, s. 739–740.

³² İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük)*, haz. Mustafa Canpolat-Zafer Önler, Ankara 2007, s. 84.

³³ “kutluca ve tâun rencindedür hastalıklarda bundan yavuz hastalık yokdur tâun ıssı veremdir ya sivilcelerdür vebâ günlerinde çıkar” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifa I (Giriş-Metin)*, haz. Z. Önler, Ankara 1990, s. 172.

³⁴ “baş kulak ardında ya koltukda ya bud dibinde belürse yavuz hıltı ve azmış kan sebebden ol başa tâun dirlir” Bkz. Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, haz. Adnan Derin, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 61.

³⁵ D. Panzac, s. 15.

2– Teşhis ve Tedavisi

Hastalığın sebeplerine de adı geçen eserlerde değinilmiştir. Tuhfe–i Mübârizî’de hastalığa kötü hılt* ve bozulmuş kanın sebep olduğu ifade edilmiştir.³⁶ Müntahab–ı Şifâ’da ise hastalığın sebebi havanın bozulmasına ve kötü kokulara dayandırılır.³⁷

Müntahab–ı Şifâ’da hastalığın belirtileri de sıralanır. Buna göre veba yumruları (hıyarcıkları) ateş gibi yakar (göyündürür). Bu yumrular siyah, yeşil ve kızıl olur. Hastanın midesi bulanır ve kusturur. Kalbini sıkıştırır, çok susatır ve hastayı kendinden geçirir. Nefesi kokar ve çok darlanır. Hastanın ateşi, dışında az gibidir ama içinde çok olur. Hıyarcıklar ise genellikle kulak arkasında, koltuk altında veya kasıklarda ortaya çıkar.³⁸

Müntahab–ı Şifâ’da hastalığa karşı tavsiye edilen tedaviler de belirtilir. Buna göre ilk yapılacak şey hastanın ateşi çıktığında kan aldırılır ve müşhil içirilir. Hıyarcıklar çıkıp tekrar kaybolduktan sonra ise kan aldırılmaz ve müşhil içirilmez. Ancak hasta kabız olursa hukne–i leyine (bir tür lavman) yapılır. Ayrıca sandal ağacı şurubu, verd–i tarî (?) şurubu, kuzukulağı şurubu, limon şurubu, nar şurubu, ve elma şurubu, sikengübîn*, gül suyu ve sığır dili bitkisi suyu içirilir. Ayrıca hastanın kalbi üzerine gül suyuyla sandal ağacı ve ermeni kili sürülür.³⁹ Edviye–i Müfredde de ermeni kilinin vebaya faydalı olduğuna değinilir. Ayrıca devamında bir rivayete göre bir topluluğun ermeni kili yiyerek vebayı sağ salim atlabildiği belirtilir.⁴⁰

---

* hılt: Antikçağ ve Ortaçağ’da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı maddeden her biri. Bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât–ı Erbaa”, *DİA*, II, s. 24.

³⁶“yavuz hıltı ve azmış kan sebebden ol başa tâûn dirler” Hekim Bereket, *aymı yer*.

³⁷“bunun sebebi hava mütegayyir olmakdan ve müteaffin ve yaramaz yıyılardan ve koku yaramazlığından hâsıl olur” Hekim Bereket, *aymı yer*.

³⁸“zahmet verür od gibi göyündürür yarası kara ve yeşil ya kızıl olur sayrunun gönli döner kusar ve yüregi oynar ve ögi gider katı susar nefes yıyır ve katı tarlıganur solur harareti taşında az gibi olur içinde katı olur vebânün ekser–i gâlib kulak ardında veya koltuk altında veya budlar bezi yerinde olur” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 172–173.

* sikencübîn: bal şeker ve türlü meyvelerin öz suyundan yapılan bir grup şekere verilen ad. Bkz. Z. Önler, *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab–ı Şifâ II Sözlük*, İstanbul 1999, s. 262.

³⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 173.

⁴⁰“gil–i ermenî ... gülâbila karup issi şişlere vurıcak giderür ve tâûn çıkarmış kişiye nâfidür ... ve veba ısıtmalarına yarar ... Minhâc’da eydür: “vebâda bir bölük kavm gil–i ermenî yemegile selâmet geçdiler yufka turuca süciye katup içerlerdi” Bkz. İshâk bin Murâd, s. 46.

Yine Müntahab-ı Şifâ'da veba giren eve sirke saçılması ve mersin yaprağı döşenmesi tavsiye edilir. Bunun yanında sandal ağacı, topalak (?), kâfur, öd ağacı (ûd) ve anberin günlük buhur edilmesi tavsiye edilir.⁴¹

Müntahab-ı Şifâ'da bu tedavilere ek olarak tılsımlar, tütsüler ve dualar gibi çeşitli ruhî tedavi usulleri de tavsiye edilmektedir. Misal olarak; eğer bir parça çiyen otu evin içine asılırsa o eve vebanın giremeyeceği ifade edilir.⁴²

3- Veba Salgınları

XI. yüzyılda vebaya dair ilk tesbit, Irak ve el-Cezire'de ortaya çıkan salgına aittir. Bu salgın 439/1047-1048 yılında yaşanmıştır. Kaynaklar aynı tarihlerde bölgede ayrıca şiddetli bir kıtlığın da yaşandığını kaydetmektedirler.⁴³ Buna göre, o günlerde Bağdat'ta buğday veya arpa bulabilmek imkânsızdı. Musul'daki kıtlığın sebebi ise çekirgelerdi. İbn Kesîr, aynı yıl ölen çok sayıda hayvan leşini vebanın sebebi olarak zikretmektedir.⁴⁴ Bu etkenlerden beslenen hastalık yüzünden çarşılarda pazarlarda kimse görülmez olmuştu. Hastaları tedavi etmek için ihtiyaç duyulan malzeme de çok azdı. Devrin büyük şehirlerinden Musul'da, Cuma namazı kılanların yani Müslümanların sayısı 400'e, zimmîlerin sayısı ise 120'ye kadar düşmüştü.

Bu salgının üzerinden henüz 8 yıl geçmişti ki, 448/1056 yılında yine aynı bölge merkez olmak üzere, şiddetli bir kıtlık ve ardı sıra veba meydana geldiği görülmektedir. Salgın Bağdat'tan başka, Rum beldeleri, Diyarbakır, Musul, Azerbaycan, Hicaz ve Horasan'a kadar çok geniş bir bölgede görüldü. Bu da salgının pandemi boyutuna yaklaştığına işaret etmektedir. Bağdat'ta kıtlıkla başlayan afet günleri, insanlarda büyük bir korku yaratmış, ardından birçok yerde yağmalamalara sebep olmuştu. Kıtlığın arkasından gelen veba salgını ile sayısız insan öldü. Ölülerin birçoğu yıkanıp kefenlenmeksizin defnedildi. Şuruplar ve hastaların kullanacağı ilaçlar bulunamaz oldu.

---

⁴¹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 172.

⁴² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 177.

⁴³ Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Tarih*, I, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945, s. 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XII, trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s. 150.

⁴⁴ İbn Kesîr, *aynı yer*.

Veba bu bölgelerde, cesetlerin taaffün etmesi yüzünden havayı dahi kirletmiş, insanlar kötü kesif kokular arasında yaşamak zorunda kalmışlardı.⁴⁵

Bağdat ve diğer beldelerde ertesi yıl da (449/1057) kıtlık tüm şiddetiyle sürerken peş peşe ölümler devam etti. Birçok ev boşaldı ve sahipsiz kaldı. Evlerin kapıları tüm ev halkının ölümü yüzünden kapalı kalmış, yollarda hiç kimseyle karşılaşılmaz olmuştu. Kıtlık yüzünden insanlar, leşleri ve kokuşmuş yiyecekleri yemek mecburiyetinde kalmışlardı. Durumun ne kadar vahim olduğunu yine İbn Kesîr'in rivayetinden anlıyoruz.⁴⁶ Buna göre, kıtlık yüzünden bir kadın, küflenmiş bir köpek bacağına yemek mecburiyetinde kalmıştı. Bir adamın bir çocuğu tandırda kızartıp yediği görülmüş, bir kuş leşini ise beş kişi paylaşmıştı. Bu rivayetler mübalağalı sayılsa bile öyle anlaşılıyor ki, veba ile birlikte her türlü hastalık için uygun ortam mevcuttu.

Söz konusu kıtlık ve ardından gelen veba gittikçe yayılarak Azerbaycan'ı da etkisi altına aldı. Nitekim Azerbaycan'da da bu veba salgını dolayısıyla çok sayıda insan ölürken hayatta kalanlar o nispette azdı. Salgın, Ahvaz, Buvat (?) ve buralara bağlı mıntikalarda çok etkili olmuş, bölge halkı çok zor günler geçirmişti. Afet sırasında manzara dehşet verici bir hal almıştı. Öyle ki, bazı yoksul kimseler köpekleri, bazıları da mezarları açarak çıkardıkları ölüleri yemek zorunda kalmışlardı. İnsanların gece gündüz tek meşguliyetleri sadece ölüleri yıkayıp techiz etmek ve mezara gömmektir. Bir çukur kazılıyor ve oraya 20–30 ceset defnediliyordu. Ölüm bazen insanlara oturmakta iken, kan basıncının artması sonucu, ağızda bir damla kan ile aniden geliyordu. Bu durumu gören insanlar tövbe ediyorlar ve mallarını sadaka olarak dağıtıyorlardı. Ancak dinar, dirhem, veya elbise verilen fakir, bu sadakaları reddediyor ve “ben açlığımı giderecek bir parça ekmek istiyorum” diyordu. Ekmek bulunamıyordu. İnsanlar, yaşananların kendilerine Allah tarafından verilen bir ceza olduğunu düşündüklerinden olsa gerek, evlerindeki içkileri dökmüşler, oyun ve müzik aletlerini kırmışlardı. Hayatta kalabilenler ise ibadet etmek ve Kur'an okumak için mescitlere kapandılar.⁴⁷

467/1075 yılında yaşanan veba ise, bu defa sel afetinin ardından geldi. Önce Bağdat'ta büyük bir sel baskını görüldü. İnsanlar ilk selin yıktığı evlerini onaramadan ikinci bir sele maruz kaldılar. Şehirdekiler sahraya çıkıp, tepe başlarında, yağmur

---

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XVI, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 5–6; Ebu'l-Ferec, I, s. 308; İbn Kesîr, XII, s. 169.

⁴⁶ XII, s. 173.

⁴⁷ *a. g. e.*, s. 173–174.

altında oturdular. Bu arada veba salgını çıktı. Bu hastalık, insanların selden kaçarak, şehir dışında, sağlıklı koşullarda bir arada yaşamak zorunda kalmaları yüzünden çıkmış olmalıdır. Bu salgın sırasında sadece Rahbe’de 10 bin kişinin öldüğü hastalığın, Vâsıt, Basra, Huzistan, Horasan ve çevre bölgelerde de görüldüğü kaydedilmektedir.⁴⁸

Selin üzerinden henüz bir yıl (468/1076) geçmişti ki, Bağdat büyük bir kum ve çakıl fırtınası, ardından da çekirge istilasına maruz kaldı. Çekirgenin ürüne verdiği zarar aynı nispette bir kıtlığa sebep oldu. Karınlarını doyurma şansına sahip olabilen insanlar ise ancak darı unuyla karıştırılmış keçi boynuzu yiyebiliyorlardı. Bu şiddetli açlığı doğal olarak veba salgını izledi.⁴⁹ Kaynakların verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, iyice zorlaşmış olan hayat şartlarının vebaya davetiye çıkarması, doğal bir sürecin işleme sonucu ortaya çıkan kaçınılmaz bir durumdu.

Ertesi yıl (469/1076–1077) el- Cezire, Irak ve Suriye’de büyük bir veba salgını daha çıktı. İbnü’l-Esîr, ölenlerin çokluğundan dolayı çalışacak kimse bulunamadığını, bu yüzden mahsulün büyük bir kısmının toplanamadığını belirtmektedir.⁵⁰ İbn Kesîr de aynı yılın Zilkâde/Haziran ayında adı geçen bölgelerde hastalıkların arttığını belirtmektedir.⁵¹ Ebu’l-Ferec ise bu salgını kıtlıkla birlikte anar.⁵² Buna göre bu kıtlık ve veba Suriye’de etkili olmuş, özellikle Dımaşk’ta halkın çok büyük bir kısmı helak olmuştu. Müellif Dımaşk ahalsinin sayısının 300 binden 3 bine düştüğünü, şehirdeki 240 ekmekçiden yalnız 2’sinin kaldığını, önceden 3 bin dinar değerinde olan bir evin, salgından sonra 1 dinara bile müşteri bulamadığını belirtmektedir. Ayrıca şehirde yiyecek maddeleri son derece azalmış, fareler ise çoğalmıştı. Farelerin çoğalmasının sebebi, onları yiyen gelinciklerin insanlar tarafından yenmiş olmasıydı. Farelerin yaptığı tahribat yüzünden iki ev sahibi bir kadın, değeri 300–400 dinar olan evlerinden birini çok düşük bir fiyata satarak bu para ile kendine bir kedi satın almıştı.

Bir yıl sonra (470/1078) zor yaşam koşulları bu kez Constantinople (İstanbul)’da ortaya çıktı. Bu zor şartlara sebebiyet veren ise, Bizans İmparatoru VII.

---

⁴⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, s. 99; İbn Kesîr, XII, s. 232.

⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 171; İbn Kesîr, XII, s. 236.

⁵⁰ X, s. 102.

⁵¹ XII, s. 241.

⁵² I, s. 327.

Mikhail Dukas'a karşı isyan edip tahtı ele geçirmek isteyen Nikephoros Botaneiates'in mücadelesi oldu.⁵³

Botaneiates'in İstanbul'u kuşatması ve peşi sıra çıkan isyan, şehirde altı ay süren bir kıtlığa sebep olmuştu. Kıtlık ise vebayı getirmişti. Süryani tarihçi Ebu'l-Ferec'in kaydettiği rivayete göre⁵⁴ salgın kiliseleri ölümlerle doldurmuş, insanlar cesetleri denize atmaya başlamıştı. Dört ay içinde ölenlerin sayısı 160 bini bulmuştu. Ancak Ebu'l-Ferec'in başkasından işiterek verdiği ve kendisinin de şüphe ile karşıladığı bu rakam, veba için olsa dahi pek gerçekçi değildir. Bu sayıya inanılacak olursa, dört ay süren bu salgın, ayda 40 bin, günde ise bin üç yüz kişinin hayatını sona erdirmiş demektir. Ancak şehrin o tarihlerde ki nüfusu hakkında malumatımız olmadığından bu rakamı orantısız olarak değerlendirmek zordur.

478/1085 yılında ise Şam, Irak, İran ve Hicaz'da humma ve veba gibi hastalıklar ortaya çıktı. Bu hastalıklar pek çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu.⁵⁵ Vebadan, önce çöldeki hayvanlar, sonra da evcil hayvanlar etkilenmişti. Bu durum önce et ve sütün bulunamamasına, ardından da kıtlığa sebep oldu. Veba insanlar arasında da çok şiddetli seyretti. Birçok köyün ahali tamamen yok oldu. Hastalığa yakalananların çoğu genellikle 6 gün içerisinde hayatını kaybetti.⁵⁶ Bu durum hastalığın türünün "hiyarcıklı veba" olduğunu düşündürmektedir. Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, önce hayvanlar arasında ortaya çıkan bu salgın genişleyerek insanlara da sirayet etmişti. Hayvan ölümlerinden kaynaklanan kıtlık neticesinde, çaresiz

---

⁵³ Bizans tacına göz diken, Anatolikon Thema'sı Strategosu, yani Bizans'ın Anadolu kuvvetleri kumandanı N. Botaneiates, 19 Cemaziyelahir 470'te/7 Ocak 1078 kendisini imparator ilan ettirdi. Ardından Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Süleyman-şah'ın yardımını da sağlayıp, İstanbul üzerine yürüdü. Bunlar şehri dört ay kadar kuşattılar. Bir süre sonra İstanbul'da N. Botaneiates taraftarları da isyan ettiler. Bunun üzerine VII. Mikhail Dukas tahtını terk ederek Studios Manastırı'na çekildi. Ardından N. Botaneiates İstanbul'a çağrıldı ve 7 Ramazan 470/24 Mart 1078 tarihinde tahta oturdu. Bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1981, s. 322-323; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002, s. 55.

⁵⁴ Ebu'l-Ferec, I, s. 328; F. Şamil Arık, s. 43-44.

⁵⁵ Ebu'l-Ferec, I, s. 332. Müellif bu salgının şiddetini bir Türk atlısından dinlediği şu hikâye ile vurguluyor: "Bağdat civarındaki Muhavel Köyü'nden geçiyordum. Bir kapının önünde bir kız çocuğu ağlıyor ve şu sözleri söylüyordu: «Kim beni ölümden kurtarır da alır? Çünkü ölüm evimize girerek babamı, anamı, kardeşlerimi ve hemşirelerimi mahvetti.» Evinin içine girince dokuz ölü saydım ve korkarak kaçtım, fakat kıza acımiştim. Geri dönerek onu da alıp götürmek istedim. Fakat onun da anasının göğsü üzerine düşerek ölmüş olduğunu gördüm".

⁵⁶ Ebu'l-Ferec, *aynı yer*; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995, s. 575; İbn Kesîr, XII, s. 259; O. Kılıç, s. 27-28.

insanların, hastalığı taşıyan hayvanlarla, daha yakın temas kurmak zorunda kalmış olduklarını tahmin etmek zor değildir.

485–486/1092–1093 yılında Anadolu’da büyük bir veba salgını çıktı. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan devrinde ortaya çıkan bu salgında, ölümler o kadar çoktu ki onları defnetmek kabil olmuyordu. Öyle ki her evden ağlayış sesleri ve figanlar yükseliyor, hayatta kalanlar gördükleri manzara karşısında, can vermekte olanlardan daha fazla azap duyuyorlardı. Kaynaklarda⁵⁷ vebanın görüldüğü şehirler belirtilmemişse de, hastalığın bütün memlekette etkili olduğu ve ciddi bir nüfus kaybına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu salgından bir yıl önce Antakya’dan Nusaybin’e kadar uzanan bölgede etkili olan büyük bir depremin de salgının ortaya çıkmasında ve yayılmasında önemli bir etken olduğu görülmektedir.⁵⁸ Çünkü çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bu afetin, bölgede yoksulluğu ve sefaleti arttırıp, insanlar için sağlıksız bir ortam; veba için ise uygun zemini yaratması kaçınılmazdı.

492/1099 yılında Bağdat’ta sebebi tesbit edilemeyen bir kıtlık yüzünden fiyatlar fâhiş derecede artmıştı. Kıtlık ve açlığa çok sayıda ölümler eklendi. Nihayet insanlar, kolayca tahmin edilebileceği gibi kıtlığın üzerine bir de vebaya maruz kaldılar. Bu durum ölümleri daha da arttırdı. Kaynak ölü sayısının çokluğunu, onları defnedecek kimse kalmamış olması şeklinde tasvir ediyor.⁵⁹

Bir önceki salgından altı yıl sonra (498/1104–1105) Irak’ta hastalıklar yeniden ortaya çıktı. Önce çok sayıda çocuğun ölümüne sebep olan çiçek salgını görüldü. Daha sonra ise büyük bir veba salgını yaşandı. Bu salgınlarda da pek çok kişi hayatını kaybetti.⁶⁰

535 (1141) yılına gelindiğinde ise Malatya’da önce şiddetli bir deprem oldu. Sonrasında ise veba ortaya çıktı. Süryani Patrik Mihail’in rivayetine göre⁶¹ bu veba kümes hayvanları arasında büyük bir telefata yaptı. Kaynağın verdiği bilgidен Malatya’da hem insanlar hem de kümes hayvanları arasında ortaya çıkan bu salgının her

---

⁵⁷ Urfalı Mateos–Papaz Grigor, *Urfalı Mateos Tarihi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)*, trc. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987, s. 177; Simbat, *Başkumandan Simbat Vekainamesi*, trc. Hrand D. Andreasyan, s. 185; F. Şamil Arık, s. 44.

⁵⁸ Mateos – Grigor, *aynı yer*; Simbat, s. 185.

⁵⁹ İbn Kesîr, XII, s. 306.

⁶⁰ İbnü’l–Esîr, X, s.320.

⁶¹ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, İkinci Kısım (1042–1195), trc. Hrand D. Andreasyan, (TTK Kütüphanesi’ndeki basılmamış nüsha), s. 118.

iki tarafı da etkileyen tek bir salgın mı, yoksa etkenleri farklı birbirinden bağımsız salgınlar mı olduğu anlaşılamamaktadır. Vebanın ardından da çocuklarda öldürücü bir çiçek hastalığı ortaya çıktı. Bu yüzden çok sayıda çocuk yaşamını yitirdi.⁶²

548 (1154) yılında Konya ve Kilikya'da (Çukurova) büyük veba salgınları oldu. Konya'daki salgının ne kadar insanın hayatını kaybetmesine yol açtığını bilemiyoruz. Kilikya'daki salgına gelince, Ermeni prensi II. Thoros'un Çukurova'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, büyük bir orduyla Toroslara geçmeye ve bütün Kilikya'yı istilâya başlamıştı. Önce Masisa ve Anabarza'ya oradan da doğuda Tel-Hamdun'a kadar ilerledi. Sultan Mesud Tel-Hamdun karşısında karargâh kurduğu ve kuşatmaya başladığı sırada ordusu, bit vebasına tutuldu. Veba yüzünden hava teneffüs edilemeyecek derecede kötü kokuyordu. Asker ve atlar hastalandı. Atların büyük bir kısmı telef olmuş kalanlarında diz kapakları sökülmüştü. Birçok asker atlarının ve katırlarının dizlerini kestiler. Bu yüzden ordunun büyük bir kısmı yaya kaldı. Öyle ki, yaya kalanlar arasında sultanın hâcibi de vardı. Ordu bundan başka fırtına ve sellere de maruz kaldı. Vebanın tesiri artınca ordu dağıldı. Dost dostu, kardeş kardeşi beklemeyip birbirini terk etti. Askerler kaçarken silahlarını attılar ve fundalıklı vadilere, geçitsiz yerlere düşerek yollarını kaybettiler. Durumu gören Thoros, askerleriyle dağlardan inerek Sultan Mesud'un ordusunu takibe koyuldu. Ermeniler Gabdanya'ya (Develi) kadar ilerleyip yağma yaptılar ve Toroslara geri döndüler.⁶³

Selçuklu ordusundaki bu hastalığın at vebası olduğu şüphesizdir. Bunun yanında bu hadise, vebanın birçok afet gibi tarihin seyri üzerinde ne kadar etkili bir rol oynadığını çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

561 yılının Muharrem ayında (Ocak 1166) Suriye'de başlayan ve yaklaşık dört ay süren bir veba salgını yaşandı. Hastalık bölge halkından pek çok kişinin hayatını kaybetmesine sebep oldu. Kaynakların⁶⁴ sebebini zikretmediği bu salgında sadece Selemiye'de 10 bin kişi ölmüştü. Bundan dolayı Hama, Humus ve buradan Dımaşk'a kadar olan yerler ıssızlaşmıştı. Ebu'l-Ferec'in bu salgın sırasında Alinas (?) şehrinin

---

⁶² Süryani Mihail, *aynı yer*; F. Şamil Arık, s. 45-46.

⁶³ Ebu'l-Ferec, II, s. 392; Süryani Mihail, s. 173; Urfalı Mateos, s. 308-309; Vardan, "Türk Fütühât Tarihi (889-1269)", trc. Hrant D. Andreasyan, İÜ. Ed. Fak. *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2 (1937), s. 203; O. Turan, *Türkiye*, s. 191-192; F. Şamil Arık, s. 47.

⁶⁴ İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yusuf b. Ali), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, (Artuklular Kısım), trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 146; Ebu'l-Ferec, II, s. 403.

çocuklarından duyduğu rivayetinden,⁶⁵ bir Türk'ün, hastalığı tedavi etme çabasını öğreniyoruz. Buna göre bu şehirde bulunan bir Türk, ahaliye, vebadan ilk ölen kişinin tespitini istemiş ve bulduktan sonra da mezarını açtırmıştı. Oradakiler mezar açıldığında ölümünün üzerinden dört ay geçmiş olduğu halde cesedin bozulmadığını gördüler. Ölünün ağzı açıktı. Gözleri kapanmamıştı. Kafasını ve göğsünü saran kumaş yıpranmamış, sağ kolu yanına doğru uzanmıştı. Bunun üzerine mezarı açtıran Türk cesedin ağzını kapatmış, ince bir kazık tıkamış ve o günden sonra vebadan kimse ölmemişti.

Bu olaydan anlaşıldığı üzere bu Türk, hastalığa yol açtığı düşünülen kaynağın ilk ölen kişi olduğuna inanıyordu. Cesedin ağzını tıkararak da hastalığın bertaraf edilebileceğini düşünmüştü. Her ne kadar bu olaydan sonra vebadan bir daha kimsenin ölmediği ifade edilse de bu inandırıcı değildir. Muhtemelen salgın doğal etki sürecinin sonunu yaşıyordu. Ancak bu rivayet, bize salgınlara karşı o devirlerde alınmaya çalışılan tedbirleri göstermesi açısından önemlidir.

574/1178–1179 tarihinde Anadolu, Suriye, el-Cezire, Irak ve Filistin'de yağmur yağmaması sebebiyle şiddetli bir kıtlık yaşandı. Fiyatlar yükseldi. Bu bölgelerde birçok insan açlıktan öldü, birçokları da memleketlerini terk etmek zorunda kaldılar.⁶⁶ Aslında bu durum, bölgede 566–567/1171'de başlayan kuraklığın bir devamıydı. Bu yüzden özellikle Anadolu'da XII. asrın en uzun süreli kıtlığı yaşanıyordu.⁶⁷ İnsanlar su bulamıyorlardı. Yiyecek temini de imkânsız hale gelmişti. Leş ve benzeri şeyleri yemek zorunda kalan insanlar su ve yiyecek bulmak ümidiyle yurtlarını terk ettiler. Bu sebeple kalabalık bir topluluk, Anadolu'ya girmek için Fırat kıyısına kadar geldi. Türkler, bu insanları, zaten Anadolu'da da yaşamakta olan kıtlığı daha da arttıracakları endişesiyle durdurdular. Geri dönmektense savaşmayı tercih eden bu insanların birçoğu öldürüldü, bir kısmı da Fırat'ın sularında kayboldu.⁶⁸ Bu kıtlık 575 yılı sonuna (27 Mayıs 1180) kadar devam etti. Bu tarihte yağmurların yağmasıyla kıtlık sona erdi ve fiyatlar düştü.⁶⁹

---

⁶⁵ II, s. 403; F. Şamil Arık, s. 49.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 361; Süryani Mihail, s. 252; Ebu'l-Ferec, II, s. 425; İbn Kesîr, XII, s. 526.

⁶⁷ G. Ögün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtlık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, İstanbul, 2000, s. 11.

⁶⁸ Süryani Mihail, s. 255. Müellif, bu hadisede ölenlerin sayısını biraz abartılı bir şekilde 100 bin olarak vermiştir.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 361; İbn Kesîr, XII, s. 526.

Bu kadar zor günleri sağ atlatabilenler için felaketler henüz sona ermemişti. Ortaya çıkan kötü hayat şartları, zayıf ve savunmasız bedenlere vebayı ulaştırmakta gecikmedi. 575/1180 yılında kıtlığın ardından çıkan bu salgın çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. Ölenlerin çokluğundan, halk cenazeleri defnetmeye yetişemiyordu. Salgın, Anadolu’da Ahlat ve Diyarbakır başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu, Irak’ta Musul ve çevresini, Suriye’de ise özellikle Dımaşk’ı etkilemişti.⁷⁰

Görüldüğü üzere veba genel olarak kıtlığın yaşandığı ve yaşam koşullarının zorlaştığı bölgelerle örtüşen bir yayılma göstermiştir. Bu salgının Anadolu ve çevresinde ne kadar insanın hayatına mal olduğunu bilemiyoruz. Vebanın türünü ise İbnü’l-Esîr’in hastalığı menenjit zannetmesine dayanarak,⁷¹ “veba sepsisi” olarak tahmin etmek güç değildir. Kanda zehirlenmeyle gelişen ve ağır menenjite benzeyen belirtileri olan bu veba türü insanları, bulaştıktan sonra 2–3 gün içerisinde öldürmüş olmalıdır. Ayrıca vebanın bu türü çocuklarda daha etkili olduğundan, ölenlerin önemli bir kısmı da büyük olasılıkla çocuktur.⁷²

581/1185 yılında veba Şam’da kendini yeniden gösterdi. Selahaddin Eyyûbî’nin ağır hastalandığı ve ölümden döndüğü bu salgın sırasında, eşi İsmetüddin Amine b. Üner, eniştesi Sa’deddin b. Üner, yeğeni Hıms sahibi Nasıreddin Muhammed hayatlarını kaybettiler.⁷³

586/1190 yılında veba bu kez Haçlıların kâbusu oldu. Şöyle ki; Selahaddin Eyyûbî’nin Kudüs’ü fethetmesi üzerine şehri geri almak için yola çıkan ve Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa tarafından komuta edilen Haçlı Ordusu, Silifke Ovası’na indi. Göksu Nehri’ni geçmek üzere hazırlık yapmaya başladı. Ancak bu sırada imparator nehrin sularında boğularak öldü. Bunun üzerine sefer sırasında yanında bulunan oğlu Schwaben Dükü Friedrich babasının yerine geçti ve ordu Antakya’ya doğru yola devam etti. Ancak diğer asilzadeler arasında huzursuzluk çıktı ve birçoğu Silifke veya Tarsus’tan Sur’a gitmek üzere gemilere bindiler. Yeni imparator kendisini destekleyenlerle birlikte yola devam etti. Bu arada askerlerinin sayımını yaptı ve 40 bin zırhlı askeri olduğunu gördü. Ancak o, babası gibi orduda dizginleri elinde tutamamıştı.

---

⁷⁰ İbnü’l-Esîr, *aynı yer*; Ebu’l-Ferec, II, s. 425; İbn Kesîr, *aynı yer*; F. Şamil Arık, s. 49–50.

⁷¹ İbnü’l-Esîr, *aynı yer*.

⁷² B. Onul, s. 744–745; F. Şamil Arık, s. 29–30; İ. Gökhan, s. 56–57.

⁷³ İbnü’l-Esîr, XI, s. 409; Ramazan Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a Eyyubiler–Memluklar (1193–1260)*, İSAR, İstanbul 2007, s. 316.

Ordu düzenini ve disiplinini kaybetti. Diğer taraftan kumandanları askerin iaşesi için yeterli önlemleri alamayınca ordu, aç, hasta aynı zamanda başıboş ve asi bir grup halini aldı. Bu sefil kalabalık arasında kısa bir süre sonra veba çıktı. Pek çoğu bu salgında hayatını kaybetti. Antakya yolunda ilerlerken, askerlerin çoğu baston taşıyor ve eşeğe biniyordu. Geçtikleri yolları bilmiyorlardı. Bizzat İmparator Friedrich rahatsızlanarak Çukurova’da kalmaya mecbur oldu. Ordu ise yoluna devam etti. Antakya’ya vardıklarında mezardan çıkmış gibiydiler ve artık bir ordu sayılamayacak kadar perişan haldeydiler. Friedrich ise onlara iyileştikten sonra Antakya’da katılabildi.⁷⁴

618/1221 yılında ise veba bu kez Konya’da çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. I. Alâeddin Keykubâd devrinde vuku bulan bu salgında şehrin ileri gelenlerinden de hayatını kaybedenler vardı. Bu salgın hakkındaki bilgilere kaynaklık eden Eflâkî,⁷⁵ Bahâeddin Taberî adında ulu ve bilgili bir kadının ölümü vesilesiyle söz konusu hastalıktan bahseder. Adı geçen kadı bir gün sultanın meclisinde Bahâ Veled’i kötüler. Tesadüfen o sırada Bahâ Veled de meclistedir ve söylenenleri duyar. Bunun üzerine kadı hakkında bir kehanette bulunur. Buna göre kadı ve bütün akrabaları birkaç gün içerisinde öleceklerdir. Kendisinin soyu ise kıyamete kadar devam edecektir. Hakikaten birkaç gün sonra kadı ve bütün akrabaları vebaya maruz kalırlar. Kadı Bahâeddin Taberî yedi gün burnundan kan geldikten sonra hayatını kaybeder. Akrabaları da kehanetteki akıbetlerine duçar olurlar.⁷⁶

Kadı Bahâeddin Taberî’ye dair anlatılanlar, hastalığın “hıyarcıklı veba” olduğunu düşündürmektedir. Zira hıyarcıklı veba bulaştığı insanları 3–6 gün içerisinde öldürmektedir. Ölenlerin sayısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak hıyarcıklı veba, hastalığın en hafif türü olmasına rağmen ölüm oranı % 50–70 olduğundan yine de bu salgında çok sayıda insan hayatını kaybetmiş olmalıdır. Eflâkî’nin, hadisenin Konya burçlarının inşa edildiği zamanda meydana geldiğini belirtmesinden hareketle salgının tarihinin 618/1221 olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷

---

⁷⁴ İbnü’l-Esîr, XII, s. 52–53; İbnü’l-Adim, *Zubdetü’l-Haleb min Tarihi Haleb*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 422; R. Şeşen, “İmad al-Din al-Katib al-İsfahani’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 348–349; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, trc. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1986, s. 13–14; F. Şamil Arık, s. 50–51.

⁷⁵ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 84.

⁷⁶ Ahmed Eflâkî, *aynı yer*; F. Şamil Arık, s. 52; O. Kılıç, s. 25.

⁷⁷ Ahmed Eflâkî, *aynı yer*; O. Turan, *Türkiye*, s. 332.

619–621/1222–1224 yılları boyunca, Şam, el–Cezîre ve Musul civarında şiddetli bir kıtlık oldu. Buna sebep olan durum ise kuraklık ve çekirge istilası idi. Çekirgeler bütün ekinleri yok ederken kuraklık Kuzey Afrika'ya kadar yayıldı. Ayrıca 20 Safer 622 / 3 Mart 1225 Pazartesi gecesi Musul, el–Cezîre ve Irak bölgesinde orta şiddette bir deprem oldu. Bu yıkım doğal olarak sıkıntıları daha da arttırdı. Bir önceki yıldan beri devam etmekte olan pahalılık ve kıtlık yağmur yağmasına rağmen sona ermedi. İnsanlar açlıktan kedileri ve köpekleri, hatta ölüleri yemeye başladılar. Nihayetinde veba ve başka hastalıklar zuhur etti. Baharda başlayan bu hastalıklar yaza kadar devam etti. Çok sayıda insan bu salgında can verdi. Cesetler çok arttığı için taşınırken üst üste konulup götürülüyordu.⁷⁸

İbnü'l–Esîr bu pahalılık ve veba günleriyle ilgili olarak ilginç bir duruma işaret eder. Şöyle ki; bu kıtlık ve vebadan önce Irak'ta beyaz şeker, esmer şekerden daha pahalı iken, her ürünün fiyatının arttığı dönemde, esmer şekerin fiyatı beyaz şekerin fiyatının çok üzerine çıkmıştı. Bunun sebebini ise hanımlar arasında yayılan bir söylentiye dayandırıyor. Buna göre, veba soğuk bir hastalıktır, esmer renkli şeker ise sıcaklık vermektedir. Bu yüzden bu hastalığa iyi gelmesi mümkündür. Beyaz renkli şeker ise soğuk olduğundan hastalığı arttırmaktadır. Müellife göre tabipler de kadınların gönüllerini hoş etmek amacıyla onların bu cahilliklerine ortak olmuşlardı. Bu sebeple esmer şeker çok pahalılaştı.⁷⁹

640/1242 yılında, Halife Müstansır Billah'ın son günlerinde Irak'ta şiddetli bir veba zuhur etti. Özellikle Bağdat'ta etkili oldu. Bu salgında ne kadar insanın öldüğü tesbit edilememektedir. Bölgede aynı tarihte kıtlık da hüküm sürüyordu. Özellikle şeker ve ilaç kıtlığı had safhaya varmıştı. Bu yüzden Halife Müstansır Billâh halka şeker ve ilaç dağıtmıştı.⁸⁰

Halifenin halka şeker dağıtmasının sebebi, şekerin o devirde çok önemli bir ilaç olarak görülmesi olsa gerektir. Zira şeker o devirde harika bir ilaç ve her derdin çaresi olarak görülüyordu. En önemli ilaç bileşenlerinden biriydi. Hatta şekersiz bir

---

⁷⁸ İbnü'l–Esîr, XII, s. 409–410; R. Şeşen, *Salahaddin*, s. 323.

⁷⁹ XII, s. 410.

⁸⁰ İbn Kesîr, XIII, s. 306; İbn Tagriberdî, *en–Nücumü'z–zahire fi müluki Mısır ve'l–Kahire*, VI, Darül–Kütübil–Mısriyye, Kahire 1936, s. 345.

reçete düşünüleliyordu.⁸¹ Ayrıca yukarıda bahsi geçen, İbnü'l-Esîr'in esmer şeker ile ilgili rivayeti, o devirde şekerin gıda maddesinden daha çok bir ilaç olarak görüldüğüne işaret ederek bu görüşü desteklemektedir.

641–642/1244 yılında da Malatya'da çok şiddetli bir veba baş gösterdi. Bu salgının sebebi ise siyasi mücadelelerdi. Bu hadise Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hükümdarlığı (1237–1246) zamanında Köseadağ Savaşı'nın ardından meydana geldi. Şöyle ki; Köseadağ Savaşı sonrası bütün Anadolu'da belirsizlik ve asayişsizlik yüzünden devlet nizamı bozulmuştu. Malatya da bu ortamdan nasibini almıştı. O günlerde şehrin subaşı olan Reşideddin, muhtemel bir Moğol işgaline karşı bütün adamlarını ve hazinelerini toplayıp Haleb'e kaçmayı tercih etti. Başsız kalan Malatya halkı idareyi eline aldı ve şehir işlerini düzene soktu. Ancak bütün Anadolu'da hâkim olan anarşi, kervanların işlemesine ve mahsulün toplanmasına engel oluyordu. Bu durum birçok yerde pahalılık ve şiddetli bir kıtlık ortaya çıkardı. Açlık yüzünden insanlar yollarda ve pazarlarda düşüp ölüyorlardı. Reşideddin bir süre sonra geri döndü.⁸² O sırada Yasavur Noyan kumandasındaki Moğol ordusu Meyyâfârikîn, Mardin ve Urfâ'dan geçerek Haleb'e vardı. Ancak atlarının bacaklarında zuhur eden bir hastalıktan dolayı orada fazla kalmak istemediler. Haleb emirinden haraç alıp yoluna devam eden Noyan Malatya'ya hareket etti. Ordugâhını şehrin karşısına kuran Moğol komutan Malatya'nın ekinlerini, bağlarını hatta arı kovanlarını imha ettirdi. Surların dışında kalan herkes öldürülürken şehrin hâkimi Reşideddin'i de haraç vermesi için tehdit etti. Bunun üzerine Reşideddin şehirde altın, gümüş, para, mücevher, altın ve gümüş kaplar vs. ne bulduysa topladı. Hatta cami ve kiliselerdeki, kaplara, şamdanlara ve buhurdanlıklara dahî el koydu. 40 bin dinar tutarındaki bu haracı alan Moğollar şehrin önünden ayrıldılar. Ancak bu Malatyalıları rahatlatmadı. Bütün mahsulün imha edilmiş olması zaten yaşanmakta olan kıtlığı daha da şiddetlendirdi. Nihayet veba çıktı; çarşılar dâhil her yer cesetlerle doldu. İnsanlar, oğullarını ve kızlarını köle ve cariye olarak satmak istedilerse de alıcı bulamadılar. Belki de amaçları çocuklarına hayatta kalabilmeleri için son bir şans yakalayabilmektir. Netice de şehir tam bir can pazarına dönmüş, hastalık ciddi bir nüfus kaybına yol açmıştı.⁸³

---

⁸¹ Sidney W. Mintz, *Şeker ve Güç, Şekerin Modern Tarihteki Yeri*, trc. Şükrü Alpagut, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1997, s. 157–158.

⁸² O. Turan, *Türkiye*, s. 442.

⁸³ Ebu'l-Ferec, II, s. 545; O. Turan, *Türkiye*, s. 442; F. Şamil Arık, s. 53; İ. Gökhan, s. 141; G. Öğün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Kıtlık", s. 14.

Kıtlığın sebep olduğu veba salgınları Malatya’da yaşanan hadisede de görüldüğü üzere genellikle kıtlığın en dayanılmaz anlarında ortaya çıkmaktadır. İnsanlar veba olmasa ve bir yardım ulaşmazsa büyük olasılıkla kıtlıktan öleceklerdi. Böyle durumlarda veba sadece bu süreci hızlandırmaktaydı.

642/1244 yılında veba sadece Malatya’da değil, benzer bir sebeple Şam’da da görüldü. Bu sebep, Mısır hükümdarı Salih Necmeddin Eyyub’un Suriye hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla Harezmîlerle anlaşarak onlardan Dımaşk’ı kuşatmalarını istemesiydi. Dımaşk hâkimi Salih Necmeddin’in amcası Salih İsmail de bu ittifaka karşılık Haçlılarla anlaştı. Neticede iki taraf arasında 16 Cemaziyelevvel 642/20 Ekim 1244 günü yapılan muharebede Mısır ve Harezm askerleri, Dımaşk ve Haçlı kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ancak Dımaşk sadece savaş meydanında kaybetmedi. Çünkü galipler şehri kuşattılar. Bu kuşatma ve peşi sıra yaşanan zor günler şehirde pahalılığı arttırmış ve şiddetli bir kıtlığa sebebiyet vermişti. Açlık öyle bir seviyeye gelmişti ki, insanlar ölüleri yemeye başlamışlardı. Yaşam seviyeleri sıfırlanan bu zavallı insanlar arasında kısa sürede veba çıktı. Birçokları hastalıktan yollarda düşüp öldüler. Ölümler sayıları artıp defnedilemez hale gelince, kuyulara atılmaya başlandı. Halkın büyük bir bölümü bu salgında helak oldu.⁸⁴

Bir yıl sonra (643/1245) Harezmîler, Mısır hükümdarı Salih Necmeddin, hizmetlerine karşılık vaad ettiği yerleri vermeyince, bu sefer Salih İsmail’le anlaşarak ona karşı cephe aldılar. Bir süre sonra müttelikler Dımaşk’ı kuşattılar. Kuşatma çok uzun sürünce, şehirde görülmemiş bir kıtlık, dolayısıyla açlık yaşandı. Harezmîler Suriye’ye giden bütün yolları kontrol altına aldıklarından, bölgede kıtlığın şiddeti artmış, Halep de bu durumdan nasibini almıştı. Suriye’de başta Dımaşk ve Halep şehirleri olmak üzere bölgede asayiş ve emniyet kalmamış, ticaret yolları kesilmiş, çevreyle bağlantıları kesilmişti. Halk yiyecek alabilmek için evlerini ve arazilerini satıyordu. İnsanlardan bazıları paralarıyla arı satın alıp, onları yiyorlardı. Kimileri de kedi, köpek ve hayvan eti yemişler, açlıktan yollara düşerek ölmüşlerdi. Bu sırada veba da çıkmıştı. Bu yüzden ölümler o kadar çok artmıştı ki, sağlar ölüleri kefenleyip defnetmeye yetişemiyorlardı. Açlık iyice artmış artık şehirde ölmüş insan etleri, kokmuş cesetler yenmeye başlanmıştı. Dımaşk’ta ki canlıların neredeyse hepsi helak olmuştu.⁸⁵

⁸⁴ İbn Kesîr, XIII, s. 314; İ. Gökhan, s. 135–136.

⁸⁵ İ. Gökhan, s. 136–139.

Bu rivayetler mübalağalı sayılsa bile, yaşanan felaketin seviyesini çarpıcı bir şekilde ifade etmektedir.

656/1258 yılı Bağdat tarihinin belki de en acılı yılıydı. Moğol işgali sebebiyle kırk gün süren yağmalamaların ardından, rivayetlere göre nüfusu 800 bin, 1 milyon 800 bin veya 2 milyon olan Bağdat'ta tek tük insan kalmıştı. Artık şehirde güven hâsıl olduğu ilan edilince, sağ kalanlar gizlendikleri yerlerden dışarı çıktılar. Bunların pek çoğu bodrumlarda, mezarlarda ve dehlizlerde saklanmışlardı. Ancak dışarı çıktıklarında karşılaştıkları manzara dehşet vericiydi. Mezarlardan çıkan ölümler gibiydiler. Birbirlerini tanıyamadılar. Baba oğlunu kardeş kardeşi tanıyamıyordu. Yollarda ölü yığınları tepelikler oluşturmuş, üzerlerine yağmur yağınca da suretleri değişmişti. Bir süre sonra bu cesetler kokuşmuş, hava bozulmuştu. Bu durum vebanın davetçisiydi. Veba ölümlere Moğolların bıraktığı yerden devam etti ve pek çok insanın daha canını aldı.⁸⁶

O sıralarda Suriye, korku içerisinde Moğolları bekliyordu. Halk bir taraftan bölgedeki şehirleri terk etmeye, bir taraftan da ellerindeki gıda maddelerini depolamaya başlamıştı. Bu durum pahalılığa sebebiyet vermiş, özellikle Halep ve Dımaşk'ta fiyatlar fâhiş şekilde yükselmişti. Neticede kıtlık ve ardından açlık meydana geldi.⁸⁷

İbn Kesîr ve Aynî'nin ittifakla bildirdiklerine göre⁸⁸ Bağdat'taki vebalı pis hava, hastalığı zerrecikler yoluyla açlıktan kırılmakta olan Şam şehirlerine de sirayet ettirmişti. Veba sadece Halep'te, günde 1200 kişinin canını alıyordu.⁸⁹ Dımaşk'ta da çok sayıda insan öldü. Yollar, çarşılar ve evler insan cesetleriyle dolmuş, çevreye tiksindirici pis kokular ve mikroplar yayılmıştı. Ölülerini yıkayacak yer ve insan kalmamıştı. Şehirde ilaç bulunamaz hale gelmişti. Hekimler hastalara yetişemiyorlardı.⁹⁰ Dımaşk'taki Eyyubî Sultanı Nasır Davut b. Melikü'l-Muazzam, şehirdeki ölümlerin çokluğundan, Dımaşk yakınlarındaki Buveyda'ya gitti. Ancak bir

---

⁸⁶ İbn Kesîr, XIII, s. 365–366; Aynî, *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C. I, (Neşr: M. Muhammed Emin) Kahire, 1987, s. 175–176; İ. Gökhan, s. 142–143.

⁸⁷ İ. Gökhan, s. 144.

⁸⁸ İbn Kesîr, XIII, s. 366; Aynî, I, s. 175.

⁸⁹ Makrizî, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitabü's-Sülûk li-Marifet Düveli'l-Mülûk*, (Neşr: M. Mustafa Ziyade), I/3, s. 410; R. Şeşen, *Salahaddin*, s. 324; İ. Gökhan, *aynı yer*.

⁹⁰ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, II, c. 2, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 305; İbn Kesîr, *aynı yer*; Aynî, *aynı yer*; el-Makrizî, *aynı yer*; İ. Gökhan, s.145; R. Şeşen, *aynı yer*.

süre sonra veba oraya da ulaştı. Buradaki pek çok insanla birlikte Nasır Davut da 53 yaşında vebadan öldü (28 Cemaziyelevvel 656/2 Haziran 1258).⁹¹

Salgın sadece Suriye'ye değil Mısır'a da sıçramış bütün ülkeye yayılmıştı.⁹² Bütün bu yaşananlara sebebiyet veren ana etken Moğol istilasını idi. Onlar bir süredir bölgede yenilmez ordularıyla birçok şehri, köyleri tarım alanlarını yakıp yıkmışlardı. Son olarak Bağdat'ta yaptıkları katliamlar, bölge insanlarının paniğe kapılmasına sebep olmuş, bu yüzden korku içerisinde, Suriye ve Mısır şehirlerine kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu insanların kaçıışı Suriye ve Mısır'da nüfusun hızla artmasına sebep oldu. Bir süre sonra pahalılık dolayısıyla kıtlık baş göstermiş, başta veba olmak üzere salgın hastalıklar zuhur etmişti.

657/1258–59 yılında yine siyasi sebeplerle ortaya çıkan bir salgın da Meyyâfârikîn ve Mardin'de yaşandı. Şöyle ki; 654/1256 yılında Hulâgü Tebriz merkez olmak üzere İlhanlı Devleti'ni kurunca, çevresindeki bazı hükümdarları itaate davet etti. Ancak Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Gazi ile Meyyâfârikîn sahibi Eyyubî Melik Kâmil bu davete icabet etmediler. Bunun üzerine Hulâgü 655/1257 yılında Suriye seferine çıkarken Mardin ve Meyyâfârikîn'in zaptı için şehzâde Yaşmut kumandasında bir ordu gönderdi.⁹³

Moğollar Meyyâfârikîn'i uzun süren sıkı bir muhasaraya tâbî tuttular. Halk Melik Kâmil ile birlikte özellikle açlığa karşı fedakârca dayandı.⁹⁴ Moğollar bir ara şehre girmeyi başardılarsa da bizzat Melik Kâmil tarafından idare edilen kanlı bir mücadeleden sonra dışarı atıldılar. Ancak şehirde kıtlığın yanında artık veba da vardı ve bu ikisi ölüm yarışına girmişti. İnsanlar şehirde kedi, köpek ve fareleri yediler. Ölüler gömülemiyor üst üste yığılıp bırakılıyordu. Zor durumda kalan Melik Kâmil, anlaşma yapmak için Melik Eşref Musa'yı Moğollara gönderdi. Netice alınmadığı gibi Melik Eşref tutsak edildi. Nihayet iki kölenin ihaneti sonucu Moğollar şehre girmeyi başardılar. Melik Kâmil ve Melik Eşref Hulâgü'ye götürüldü. Melik Eşref hemen öldürüldü. Melik Kâmil ise bizzat Hulâgü tarafından öldürüldü. Moğollar şehre girdiklerinde 63 sivil ve 42 asker buldular. Hastalık ve açlık yüzünden nüfus neredeyse

---

⁹¹ İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l Verdî*, II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 192; İ. Gökhan, *aynı yer*; R. Şeşen, *Salahaddin*, s. 243.

⁹² R. Şeşen, *aynı yer*; İ. Gökhan, *aynı yer*.

⁹³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 183–184.

⁹⁴ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, II/2, s. 305.

bitmişti. Moğollar sağ kalan eşrafı topladılar ve mallarını istediler. Red cevabı alınca da hepsini katlettiler.⁹⁵

Mardin'in akıbeti de çok farklı olmadı. Mardin, ambarlarındaki zahire ve silahlar sayesinde sekiz ay boyunca kuşatmaya dayanmayı başarabilmişti. Şehrin emiri Necmeddin Gazi, Hulâgü'nün anlaşma teklifini geri çevirdi. Bunun üzerine Hulâgü, emirin oğlu Kara Arslan'a haber göndererek ondan babasını ikna etmesini istedi. Ancak babası onu dinlememekle kalmadı onu zincire vurup hapse attı. Bu esnada halk arasında açlık şiddetini arttırmış üstelik veba da zuhur etmişti. Bu yüzden şehirde pek çok insan helak oldu. Mardin hastalıktan ve açlıktan kırılıyordu. Bu sırada Moğollar da artık şehri düşürme ümidini keserek Koçhisar ve Erzen bölgesini yağmaya giriştiler. Nihayetinde bu mücadelede hükmü veren veba oldu. Çünkü Necmeddin Gazi de hastalananlar arasına katılmıştı. Kısa bir süre sonra da kurtulamayarak öldü. Ölüm haberini alan Moğollar, anlaşma yanlısı Kara Arslan'a elçi göndererek uzlaştılar.⁹⁶

Meyyâfârikîn ve Mardin kuşatmaları göstermektedir ki, veba tarihin akışında radikal sapmalara sebebiyet verebilmekteydi. Bu hususta, özellikle Mardin kuşatmasının neticelenmesinde vebanın belirleyici rolünü Ebu'l-Ferec'in şu cümlesinden anlıyoruz: “Şanı yüce olan Allah buraya veba musallat etmeseydi, bunlar yıllarca dövüşseler de burasını zapt edemezlerdi.”⁹⁷

680–681/1282 yılında Ebu'l-Ferec'in rivayetine göre⁹⁸ veba bu kez Kardü Cezire'sinde* ve Ninova'da görüldü. Salgının sebebi hakkında kaynaklarda malumat bulunmamaktadır. Ancak bu veba insanları dehşet içerisinde bırakmıştı. Ahali bu yüzden Mar Mattai Manastırı'na kaçtı. Ancak vebadan kaçan bu insanlar, hastalığı manastırdaki din adamlarına da bulaştırdıkları için 30 kadar rahip hayatını kaybetti.

---

⁹⁵ Claude Cahen, “XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)”, trc. Neşet Çağatay, *AÜİF Dergisi*, c. II, Sayı 4, TTK, Ankara 1953, s. 103; O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 184; F. Şamil Arık, s. 54; G. Ögün Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Kıtık”, s. 21.

⁹⁶ Ebu'l-Ferec, II, s. 575–576; O. Turan, *aynı yer*; F. Şamil Arık, s. 54–55.

⁹⁷ Ebu'l-Ferec, *aynı yer*.

⁹⁸ II, s. 609–610; F. Şamil Arık, s. 55.

* Bugünkü Cizre, bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 387.

693/1294 yılında yağmurların yağmaması yani kuraklık yüzünden Suriye, Mısır, Hicaz ve Yemen bölgelerini etkileyen kıtlık iki yıldan fazla sürünce, tahmin edileceği üzere, arkasından veba hastalığı ortaya çıkmıştır.⁹⁹

693/1294 yılının bahar aylarından itibaren Suriye’de yağmurlar kesilince kıtlık olacağı haberleri yayılmaya başladı. Bu yıl bölgede mahsul gerçekten de çok az oldu. Durumun kötüleşmekte olduğu Şam naibi tarafından Kahire’deki Memlûk sultanına bildirildi. Ne var ki Mısır’da da durum daha iyi değildi. Suriye’de 694/1295 yılı içerisinde biraz yağmur yağdı ise de; yetersiz yağışlar çok az ürün elde edilmesine yol açtı. Yılsonuna doğru kıtlığın etkileri daha çok hissedilmeye başladı. Kıyı bölgelerde kıtlık daha ağırlaştı. Selvan Pınarları kuruduğu için Kudüs susuz kaldı. 695/1296 yılı başında Dımaşk, Havran, Nablus, Kudüs ve bu şehirlerle onlara yakın diğer şehir ve köylerde kıtlık iyice artmıştı. Ahali acı içerisinde kıvranıyordu. Yalnızca yiyecek değil, içecek su sıkıntısı da yaşanıyordu. Öyle ki, bir kişinin bir defada içeceği suyun fiyatı çeyrek dirheme kadar çıkmıştı. Bir hayvanın bir defada içeceği su ise bir dirheme satılır olmuştu.¹⁰⁰

Bu kıtlık sırasında vilayetlere daha çok vergi yüklenmiş ve tüccarlardan alınan vergiler de arttırılmıştı. Bu yüzden köylü ve fakirlerin üzerlerindeki baskılar da artmıştı. Şam ve Filistin şehirlerinde hayat durma noktasına gelmişti. İdarecilerin baskıları altında ezilen halk, kıtlıkla birlikte şimdi veba ile de mücadele etmek zorundaydı. Çünkü yetersiz beslenme ve susuzluğun sebep olduğu sağlıksız yaşam koşulları, başta veba olmak üzere birçok salgın hastalığın yayılmasına sebep olmuştu. Söz konusu bölgede bu olumsuz hayat şartları sebebiyle sayısız insan yaşamını yitirdi.¹⁰¹

Suriye’de cereyan eden bu kıtlığın ve ardı sıra gelen vebanın doğal sebepleri dışında en az bunun kadar önemli iki sebebi daha vardı. Birincisi Suriye’nin Irak’la olan ticaretinin durma noktasına gelmesi ve aynı dönemde Mısır’ın da kıtlık yaşaması sebebiyle oluşan ticari boşluğun doldurulamaması, netice de arz azlığı dolayısıyla fiyatların artmasıydı. İkinci sebep ise daha önce Mağrib bölgesinde yaşanan kıtlık ve veba salgını yüzünden memleketlerini terk eden insanların Suriye ve Mısır’daki şehirlere göç etmeleridir. Berkâ bölgesi halkından 50 bin kişinin Mısır’a, 82 bin kişinin

---

⁹⁹ İ. Gökhan, s. 160.

¹⁰⁰ İ. Gökhan, s. 163–164.

¹⁰¹ İ. Gökhan, s. 165–166.

ise Suriye'ye göç ettiği kaydedilmektedir.¹⁰² Pek muhtemeldir ki bu mülteciler, göç ettikleri bölgelerde nüfusu arttırmaları dolayısıyla kıtlığın şiddetlenmesine sebep olurken, beraberlerinde getirdikleri veba mikrobu yüzünden de ölümleri hızlandırmışlardı.

Suriye bölgesi için tarifsiz zararlara sebep olan bu durum Süryani tarihçi Ebu'l-Ferec tarafından Allah'ın adaletinin tecellisi olarak görülmektedir. Çünkü müellifin her zaman Suriye'den gelip Anadolu'yu yağmaladıklarını söylediği ahali, kıtlık ve veba yüzünden telef oldukları için bu yıl gelememişlerdi. İşte bu yağmacıların zulmettiği mazlumların figanı Allah tarafından duyulmuştu. Neticede zulüm yağmacıların aleyhine dönmüş kıtlık ve salgınlar ile memleketlerine felaket getirmişti.¹⁰³

749/1348 yılında yaşanan veba salgını hiç şüphe yok ki tarihin kaydettiği en büyük felaketti. O gün için bilinen dünyanın tümünü etkisi altına alan bu salgın, dünya nüfusunun en az dörtte birinin ölümüne sebep olmuştur. Ortaçağın son yüzyılında yaşanan bu veba salgınının sonuçları, Yeniçağın doğuşuna sebep olan temel etkenlerin ortaya çıkması hususunda da önemli rol oynamıştır. Bu pandemi, insanların genel düşünce yapısına, insan ilişkilerine, pandeminin yaşandığı bölgelerdeki demografik ve sosyal yapıya, ticaret hayatına, üretim faaliyetlerine, doğal yaşama, dini inançlara ve bilimsel alanlarda büyük kırılmalara yol açtı. Bu kırılmalar neticesinde uzun dönemli önemli sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Bu salgın genel kanıya göre ilk olarak Moğolistan'da ortaya çıktı ve bütün dünyaya da buradan yayıldı. Salgının kaynağı olarak bilinen Moğolistan eski veba odaklarından biridir. Veba basili bugün orada tarla fareleri, dağ sıçanları ve sincaplar arasında ölümcül bir hastalık sebebi olarak hâlâ mevcuttur.¹⁰⁴

Moğolistan'da 734/1334 ya da 735/1335 yılında ortaya çıktığı sanılan veba, Moğolların sırtında baharat, ipek ve yiyecek yükleriyle birlikte Asya ve Avrupa'nın dört bir yanına ulaştı.¹⁰⁵ Hastalık, 741/1341–1342 yılında Çin'de o kadar çok insanı etkiledi ki, neredeyse halkın tamamı öldü. Hastalığın şiddetinden birçok süvari inmeye dahi

---

¹⁰² Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, I/3, s. 809 (Neşredeninin dipnotu); İ. Gökhan, s. 166–167.

¹⁰³ II. s. 659.

¹⁰⁴ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı-Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, trc. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 70.

¹⁰⁵ İ. Gökhan, s. 224; A. Nikiforuk, s. 71.

fırsat bulamadan atının üzerinde ölüyordu. Kağan ve çocukları ölmüş, ülkeyi yönetecek kimse kalmamıştı. Çin’de insanların dışında hayvanlar da ölmüş, neredeyse tüm canlı varlıklar yok olmuştu. Her taraf leşlerle dolmuş, kokuları uzak diyarlara ulaşmıştı. Veba Çin’deki kadar olmasa da Hindistan’da da çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. Daha sonra hastalık Maveraünnehir’e, oradan da batıya doğru yayılarak bir koldan Kırım’a diğer bir koldan da İran üzerinden Bağdat’a sirayet etti.¹⁰⁶

749/1348 yılında Kırım’da korkunç bir durumun meydana geldiği ve orada birçok insanın öldüğü haberleri Dımaşk’a ulaştı. Kırım’dan Suriye’ye gelen tüccarlar burada her gün 1000 cenazenin çıktığı haberini getirdiler.¹⁰⁷ Vebanın Kırım’a ulaşması salgının seyri açısından dönüm noktası oldu. Çünkü Kırım’ın birer ticaret merkezi olan şehirleri, ticaretlerini Akdeniz’in önemli limanlarıyla ilişkilerini Cenevizli tüccarların marifetiyle sürdürdüklerinden, vebanın yayılma hızı ani bir şekilde arttı. Cenevizli tüccarlar, veba ile ilk kez, Kırım’ın önemli ticaret limanı Kefe’de Tatarlar tarafından kuşatıldıklarında karşılaştılar. Düşmanları vebalı cesetleri şehir surlarından üzerlerine atarak, bir tür biyolojik savaş yürütüyorlardı. Bu bakteri bombardımanından kurtulabilen tüccarlar, bir süre sonra veba ile birlikte önce İstanbul’a uğradılar, ardından ana yurtlarının limanlarına, Ceneviz, Venedik ve Messina’ya döndüler. Bu şehirlerin sakinleri, kısa bir süre sonra coşkuyla karşıladıkları bu gemilerin içinin hasta ve ölü denizcilerle dolu olduğunu gördüler. Hastalık her Ortaçağ evinde bolca bulunan kara sıçanlarla pirelere yerleşti. Dehşete kapılan insanlar, bu hastalıklı denizcileri yanan oklarla püskürtmeye çalıştılar. Yarattığı bu korkuyla daha da güçlenen veba bu şehirlerden bütün Avrupa’ya yayıldı.¹⁰⁸

749/1348 ilkbaharında hastalık Avrupa kıtasının hemen her yerine ulaşmıştı. Bundan sonra salgın 790/1388 yılına dek birkaç yılda bir aralıklarla sürdü ve hafifledi. Vebadan korunma yolları bilinmediği için ölenler, hastalar, hasta olmayanlar bir arada yaşıyorlardı. İnsanlar büyük moral bozukluğu ve panik içerisinde, yaşayıp yaşayamayacağını bilememenin üzüntüsü ve “ne kadar yaşarsam kârdır” düşüncesiyle çılgınlıklar yapıyorlardı. Vebadan ölümün pis ve günah sayılışı ve bunun yarattığı baskı

---

¹⁰⁶ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 774; İ. Gökhan, *aynı yer*; A. Nikiforuk, *aynı yer*.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, XIV, s. 349; İ. Gökhan, s. 225.

¹⁰⁸ A. Nikiforuk, s. 71.

ve dehşet tüm Avrupa'yı kaplamıştı. Bu yüzden insanlar kutsal inançlara karşı saygısızlığı ve sapıklığı yasaklayan kurallara baş kaldırmışlardı.¹⁰⁹

Avrupalıların “kara ölüm” adını verdikleri bu veba salgını dört yıl kadar kesintisiz sürdü. Papa IV. Clement'in ölü sayıcılarının tahminine göre 749/1348–752/1351 yılları arasında veba, 23 840 000 insanı, yani Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte birini yok etti. Veba sonraki yıllarda da Avrupa'da can almaya devam etti. Bundan sonra kıta, XIII. yüzyıldaki nüfusuna bir daha ancak XVI. yüzyılda ulaşabildi.¹¹⁰

Daha önce söylendiği gibi Cenevizli tüccarlar vebayı Kırım'dan İstanbul'a taşımışlardı. Hastalık buradan Balkanlara, Akdeniz adalarına ve Anadolu'ya yayıldı. Bu salgında Trabzon'da halkın sadece 1/5'i hayatta kalabildi.¹¹¹ Veba Anadolu'nun özellikle orta kısımlarında etkili oldu. Karaman ve Kayseri'nin bütün dağ ve ovalarına yayıldı. Bu yerlerde çok sayıda hayvan telef oldu. İnsanlar ölüm korkusundan buraları terk etti. Her yer toprağa uzanmış ölülerle doluydu. Veba buraları silip süpürmüş neredeyse sağ bir insan kalmamıştı.¹¹² Tarihçi Aynî'nin bu salgın sırasında Ayn Tâb'da (Gaziantep) imamlık yapan babasından naklettiğine göre; babası bir defa da elli hatta daha fazla sayıdaki cenazeyi aynı anda kaldırtmış ve bunların dualarını etmiştir.¹¹³

Veba Antakya'da da çok etkili oldu. Ahali şehirden kaçmak istese de hastalık civar bölgeleri de sardığından bu mümkün olamadı. Bu yüzden şehirden kaçmaya çalışan halkın büyük çoğunluğu yollarda ölüürken, Antakya nüfusunun neredeyse tamamı yok oldu. Veba buradan Sis'e (Kozan) ulaştı. Çukurova'daki Ermeni Prensiğinin merkezi olan bu şehirde günde 180 ölü kaldırılıyordu. Salgının şiddetiyle Sis ahalisinden de neredeyse hiç kimse kalmamıştı.¹¹⁴

Veba buradan Kıbrıs adasına oradan da diğer Akdeniz adalarına yayıldı. Kıbrıs'ta salgının başladığı günlerde hastalık Hristiyan halk arasında yaygınlaşınca, bunlar ellerindeki Müslüman esirleri öldürmeye başladılar. Rivayete göre Müslümanların hepsini bir günde öldürdüler. Hristiyan ahalinin veba yüzünden sayıları

¹⁰⁹ Nevzat Eren, “Vebanın Öyküsü”, s. 83–84.

¹¹⁰ A. Nikiforuk, s. 76–77.

¹¹¹ O. Kılıç, s. 29–30.

¹¹² Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 774; İ. Gökhan, s. 225.

¹¹³ Aynî, *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, Vel. Ef. No: 2395, v. 85–86; Michael W. Dols, “Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı” trc. Ümit Hassan, *Tarih ve Toplum*, Sayı 40, Nisan 1987, s. 44; İ. Gökhan, s. 243.

¹¹⁴ İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l Verdî*, II, s. 340; İ. Gökhan, s. 225.

azaldığı için adanın Müslümanların eline geçmesine engel olmak amacıyla böyle davrandıkları anlaşılıyor. Adada bu günlerde bir deprem ve ardından büyük bir fırtınayla birlikte sel meydana geldi. Bu selde 100 köy su altında kalmış ve pek çok gemi de batmıştır. Veba salgını, deprem felâketini ve fırtınayı bir arada yaşayan Kıbrıs halkı kıyametin koptuğunu zannetmiştir. Kıbrıs kralı Rodos'a kaçmış, sağ kalan ahali adayı terk etmek istemiş ancak çoğu yolda gemilerde ölmüştür. Gemide sağ kalanlardan 13'ü tekrar adaya geri dönmeye çalışmış ancak bunu sadece dördü başarabilmiştir. Bu dört kişinin de adada kimseyi bulamadıkları için Trablusgarp'a göç ettikleri kaydedilmektedir. Adalardan geçen gemiler buraların halkının büyük çoğunluğunun ölmüş olduğunu gördüler. Kaynaklar Kıbrıs adası halkının yarısından fazlasının bu veba salgınında yaşamını yitirdiğini bildirmektedir.¹¹⁵

Ticaret gemileri Akdeniz adalarından geçtikleri zaman hiç kimseyi göremiyorlar; karşılıklarına birisi çıktığı zaman da mallarını ücretsiz olarak veriyorlardı. Bunun sebebi ölenlerin çokluğundan dolayı malların sahipsiz kalmasıydı. Öyle ki bazen bu mallar denize atılıyordu. İçinde 32 tüccar ve bunlara ait 300 adam bulunan bir gemi İskenderiye limanına yanaştığında, dört tüccar, kırk denizci ve bir kölenin dışında diğerleri vebadan ölmüştü.¹¹⁶

Salgın Akdeniz adalarından mikroplu enfekte olmuş gemi ve gemicilerle birlikte İskenderiye'ye ulaştı. Buradan da Libya ve Tunus'a doğru yayıldı. Veba Gırnata şehri hariç Endülüs'te de yayıldı. Kuzey Afrikalı Müslümanlar, Endülüs'teki Müslümanların mallarını korumak ve almak için geldilerse de çoğu vebadan ölmüştü. Endülüs'ten geri dönenler ise vebanın Kuzey Afrika'da yayılmasını hızlandırmışlardı. Ölüm bütün kuzey Afrika'nın dağlarını, çöllerini ve şehirlerini kapladı. Mallar sahipsiz kaldı. Bir koyun kesildiği zaman etinin renginin simsiyah olduğu görülüyordu. Yağ ve balıkların kokusunun da değiştiği görülmekteydi. Buralardaki hayvanların da pek çoğu bu hastalıktan ölmüştü.¹¹⁷

Frenk tüccarların getirdiği veba İskenderiye'de çok sayıda insanın canını aldı. Şehirde her gün yaklaşık yüz kişi ölüyordu. Bu sayı gittikçe artarak günde iki yüz kişiye çıktı. Hatta bir Cuma günü 700 kişinin cenaze namazı bir defa da kılınmak zorunda

---

¹¹⁵ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 774–775; İbn Kesîr, XIV, s.349; İ. Gökhan, s. 226–227.

¹¹⁶ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 776; İ. Gökhan, s. 227.

¹¹⁷ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 777; İ. Gökhan, *aynı yer*.

kalındı. Artık cenazeleri taşımak için gerekli tabut bulunamıyor, cenazeler tahtalar üzerinde kefenleriyle taşınıyordu. Çarşılar kapanmıştı. İnsanlar vebanın müsebbibi olarak gördükleri içkileri sokaklara döktüler. Veba İskenderiye’den bütün Mısır’a yayıldı. Hastalık, Kahire’de kadın ve çocuklarda başladı. Bir günde ölenlerin sayısı 300’e yaklaşmıştı. Dört ay içerisinde Kahire neredeyse boşalmıştı. Bundan başka Trablus yolunda çok büyük bir kervanın üzerinde kuşların gezindiği söylendi. Bunun anlamı bu kervandakilerin hepsinin ölmesi ve kuşların cesetleri yemesiydi.¹¹⁸

Büyük Veba çıktığında Halep’te yaşayan İbnü’l-Verdî vebanın ilk çıkış noktasından Suriye’ye varıncaya kadar izlediği güzergâhı: “Çin’den Hindistan’a oradan Özbek ülkesine, Mavera’n-nehre, İran’a, Kırım’a, Anadolu’ya, Kıbrıs’a, Akdeniz adalarına, Kahire’ye, İskenderiye’ye, Said’e, Berka’ya, Gazze’ye, Askalan’a, Akka’ya ve Kudüs’e kadar uzandı. Vebadan kaçarak dahi kurtulmak mümkün değildi. Akdeniz sahilinde Sayda’ya, Beyrut’a, Sadrü’r-Raşık’tan Şam’a ulaştı. Her gün 1000 dolayında insanı veba adeta katlediyordu. Sonra Baalbek’e, Maarretü’n-Numan’a,* Antakya’ya, Şeyzer’e, Harem’e, Telbeşir’e, Dülük’e, Sis’e kadar yayıldı” şeklinde tarif eder.¹¹⁹

Salgın, 749/1348 başlarında Mısır’dan Suriye istikametinde yayılmıştır. Hastalık sahil boyunca, Gazze, Askalan, Akka, Kudüs, Sayda, Beyrut, Dımaşk, Halep ve Baalbek şehirlerine ulaştı; veba daha sonra Suriye’den güneye doğru inerek, Kerak, Şevbek, Hicaz ve Yemen’e kadar yayıldı. Bu salgında Mekke halkının topluca öldüğü bu sebeple onlardan hiçbir haber alınmadığı kaydedilmiştir.¹²⁰

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Suriye’de Veba salgını başlamadan önce yaşanan şiddetli kuraklık ve kıtlık, vebanın tesirini arttırmış ve hastalığın geniş alanlara yayılmasına sebep olmuştur.¹²¹

Büyük vebanın Suriye’de tam olarak ne zaman başladığı konusunda tarihçiler arasında ihtilaf vardır. ez-Zehebî zeylinde vebanın 748’den 749 Muharrem/1348 Nisan ayına kadar yaşandığını belirtmektedir.¹²² İbnü’l Verdî, hem kendi Tarih’inde hem de Ebu’l-Fidâ’nın eseri olan el-Muhtasar’a yazmış olduğu Zeyl’inde vebanın Halep’te 749

¹¹⁸ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 777-780; İ. Gökhan, s. 228.

* Makrizî bu vebanın Maarretü’n-Numan’a hiç uğramadığını belirtir. Bkz. *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 775.

¹¹⁹ İbnü’l-Verdî, *Tarihu İbnü’l Verdî*, C. II, s. 339-340; İ. Gökhan, s. 240-241.

¹²⁰ İbnü’l-Verdî, *aynı yer*; İ. Gökhan, s. 238.

¹²¹ İbn Kesîr, XIV, s. 346; İ. Gökhan, s. 239.

¹²² Zehebî, *el-İber fî Haber Men Gaber ve Zeyluhâ*, IV, Beyrut 1985, s. 149; İlyas Gökhan, s. 239.

Recep/1348 Eylül ayında başladığını belirtir.¹²³ İbn Kesîr büyük vebaya 749/1348 olayları bahsinde değinir. Buna göre Gazze naibinden Dımaşk naibine gelen haberde Aşure gününden Safer ayına kadar 10 milyon kişinin vebadan öldüğünü bildirmektedir.¹²⁴ el-Makrizî, 749 Cemaziyelevvelinin ilk günlerinde/1348 Temmuzun sonlarında vebanın Halep'te başladığını bildirmektedir.¹²⁵ Ünlü seyyah İbn Battuta 749 Rebiulevvelinde/1348 Haziranında vebanın Gazze'yi sardığını, bir günde bini aşkın insanın öldüğünü ifade eder.¹²⁶

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere veba, Suriye'de 748 yılı sonu/1348 Mart itibariyle etkili olmaya başlamıştı. Ilıman havayı sevdiğinden, İlkbahar ve sonbahar aylarında etkisi daha da artan veba mikrobunun, Mayıs ayına kadar Suriye'de etkili olması son derece normal bir durumdur. Bununla birlikte veba Haleb'e ancak sonbaharda ulaşabilmişti.

Veba Suriye'de Gazze'den itibaren sahil şeridinde etkili olmaya başlamıştı. 749/1348 yılının Rebiulevvel/Haziran ayının başlarında seyahatinin dönüş yolunda Gazze'den geçen ünlü seyyah İbn Battuta, şehrin ıssızlaştığını, bir günde ölenlerin sayısının 1200'e ulaştığını, şehir kadısından edindiği bilgiye göre de, şehrin en güvenilir ileri gelenlerinin oluşturduğu 80 kişilik Udûl Divanı'nın* üyelerinin sayısının 20'ye indiğini seyahatnâmesinde bildirmektedir.¹²⁷ Humus'a da uğrayan İbn Battuta gördüklerini şöyle ifade eder: "Ben Humus'a gittim, vebanın oraya da damgasını vurduğuna tanık oldum. Daha şehre girdiğim gün 300 civarında insan can vermişti."¹²⁸

Gazze'de 749/1348 yılının 2 Muharrem-4 Safer/2 Nisan-4 Mayıs günleri arasındaki bir ay zarfında 22 binden fazla insan öldü. Veba sonbaharla birlikte Gazze'de iyice şiddetlendi. Öyle ki, adamın birisi elinde saban ile ölü bir şekilde bulunabilirdi. 20 işçiyle toprağını düzeltmeye giden bir adam, tarlada hepsinin teker teker öldüğünü

¹²³ İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l Verdî*, C. II, s. 339; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, II/2, s. 517.

¹²⁴ İbn Kesîr, XIV, s. 349. Burada geçen, 10 milyon rakamı Ortaçağ Suriye demografisi açısından bir hayli abartılı sayılabilir.

¹²⁵ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 774.

¹²⁶ İbn Battuta (Ebu Abdullah Muhammed Tancî), *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. II, trc. ve not. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 924.

* Udûl Divanı: Herkesin güvendiği özel jüri, bkz. *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. II, s. 925, (mütercimnin notu).

¹²⁷ *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. II, s. 925.

¹²⁸ *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. II, s. 924.

görmüştü. Bir evi soymak için eve giren altı hırsız da veba yüzünden oradan sağ çıkamamışlardı.¹²⁹

Büyük vebada Dımaşk'ta yaşananlarla ilgili olarak İbn Kesîr ayrıntılı bilgiler verir.¹³⁰ Buna göre Rebiulevvel 749/Haziran 1348 başlarında Dımaşk'ta henüz veba yoktu. Ancak sahil bölgelerinde vebanın kol gezdiği haberleri ile birlikte korku yayılmaya başladı. 7 Rebiulevvel/5 Haziran Cuma günü namazdan sonra Sahih-i Buhârî okundu. Ardından da Kur'an'dan birer cüz okundu. İnsanlar bu belanın ülkeden kalkması için dua ettiler. Ancak çok geçmeden Dımaşk'ta da bu hastalıktan insanlar hayatını kaybetmeye başladı. Ahali Emevî Camii'nde toplanıp aralarında taksim ederek Nuh Suresi'ni 3363¹³¹ defa okudular. Bunun sebebi bir adamın rüyasında Hz. Muhammed'in kendisine vebaya karşı bu sureyi okumasını tavsiye ettiğini iddia etmesiydi. Bununla birlikte veba nedeniyle ölümlerin arttığı ve her gün en az 100 insanın bu hastalıktan hayatını kaybettiği kaydediliyor.

Dımaşk'ta salgın önce insanların kulaklarında sivilceler şeklinde zuhur etti. Bu şekilde sivilcesi olanlar aniden bayılıp yere düşüyorlardı. Daha sonra veba koltuk altlarında çıban şeklinde ortaya çıktı. Bu durumda hıyarcıklı vebanın yaygın olduğu anlaşılıyor. Hasta insanlar kan tükürmeye başlıyor ortalama 50 saat geçtikten sonra ölüyorlardı.¹³²

Hastalık bir eve girince aile efradının çoğu ölmeden o evden çıkmıyordu. 6 Rebiulâhir/4 Temmuz günü Dımaşk'ta akşam namazından itibaren Kunut okunmaya ve dua edilmeye başlandı. Şehirde Rebiulâhir (Temmuz) ayında ölümler artmaya başladı. Günde 200'den fazla cenaze kaldırılmaya başlandı. İnsanlar işlerini yapamaz hale geldiler. Ölüler de defnedilemez hale gelmişti. Zira bir ölüyü techiz edip gömmenin ekonomik bir külfeti olduğundan, cenaze masrafları özellikle fakirlere çok ağır geliyordu. 16 Rebiulâhir/14 Temmuz günü saltanat naibi, naaş tahtalarının, yıkamanın ve ölüyü taşımanın bedava yapılmasına karar verdi. Çok sayıda naaş tahtası şehrin dört bir tarafına vakıf olarak dağıtılınca insanlar biraz kolaylığa kavuştular.¹³³

---

¹²⁹ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 775.

¹³⁰ XIV, s. 349.

¹³¹ Makrizî'ye göre 3360 defa, bkz. Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 779.

¹³² Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 775.

¹³³ İbn Kesîr, XIV, s. 349–350.

Dımaşk'ta vebadan ölenlerin sayısı hızla artıyordu. 23 Rebiulâhir/21 Temmuz günü Melikü'l-Ümera (vali) Argun Şah, halka üç gün oruç tutulmasını ve hiç kimsenin gündüz çarşıda herhangi bir şey pişirmemesini¹³⁴ dördüncü günde, yani Cuma gününde Mescidü'l-Kadem yanında toplanmalarını ve orada vebadan kurtulmak için Allah'a yalvarıp yakarmalarını, tellal vasıtasıyla duyurdu. Dımaşklılar üç gün oruç tuttular. Cuma gecesi, emirler, kadılar, âlimler, diğer ileri gelenlerle beraber, kadınlar, çocuklar, yoksullar dâhil olmak üzere şehrin dört bir yanından gelen halk Emevî Camii'nde toplandı. Caminin her yeri dolmuştu. Ramazan olduğu gibi camide zikir yapıldı. İnsanlar o gece camide uyudular. 27 Rebiulâhir/25 Temmuz Cuma sabahı, sabah namazından sonra herkes ellerinde Mushaflar bulunduğu ve yöneticiler yalınayak oldukları halde beraberce dışarı çıktılar. Yahudiler ellerine Tevrat'ı, Hristiyanlar da İncil'i alarak hep birlikte sokağa döküldüler. Bütün halk gözyaşları içerisinde mahşeri bir kalabalık halinde Mescidü'l-Kadem'e kadar yürüyüş yaptılar. Halk oraya varınca diz çöküp Cuma namazına kadar dualarıyla Allah'a bu hastalıktan kendilerini kurtarması için yalvardılar. Daha sonra şehre dönerek Cuma namazını kıldılar.¹³⁵ İbn Battuta seyahatnâmesinde o günden sonra vebanın nispeten biraz hafiflediğini belirtir.¹³⁶

10 Cemaziyelevvel/6 Ağustos günü Dımaşk'ta 16 kişinin cenaze namazı birden kılınınca bundan ürküp paniğe kapılan ahali şehirden kaçtı. Gerçekten de o gün Dımaşk ve yakın çevresinde vebadan 300 kişi ölmüştü. Yine aynı gün Emevî Camii'nde 15, başka bir camide de 11 kişinin cenaze namazı aynı anda kılınmıştı.¹³⁷

Cemaziyelahir/Eylül ayının ortalarında ölümler çoğaldı. Halktan ve ileri gelenlerden sayısız insan öldü. Çoğu gün, Emevî Camii'nde kılınan cenaze namazı sayısı 100'ü aşıyordu. Bazı ölümler camiye dahi getirilemiyordu. Şehir çevresi ve uzak mıntikalarda ölenlerin sayısı ise artık bilinmiyordu.¹³⁸

8 Receb/2 Ekim günü Emevî Camii'nde 41 cenazenin namazı bir defa da kıldırıldı. Tabutlar sıralar halinde artık camiye sığmıyordu. Bu yüzden pek çok ölü

¹³⁴ Dımaşklılardan çok sayıda insan o devirde çarşıda pişirilen yemeklerden yemekteydi. Bkz. *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 147.

¹³⁵ *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, aynı yer; İbn Kesîr, XIV, s. 350; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" trc. Ümit Hassan, s. 47.

¹³⁶ İbn Battuta, aynı yer.

¹³⁷ İbn Kesîr, XIV, s. 350; İ. Gökhan, s. 242.

¹³⁸ İbn Kesîr, XIV, s. 350–351; İ. Gökhan, s. 242–243.

Babü's-Sirr dışına götürülüyordu. İbn Kesir o gün Babü's-Sirr dışında ibretlik mahşerî bir kalabalığın toplandığını belirtiyor.¹³⁹

12 Receb/6 Ekim pazartesi günü öğleden sonra, vebanın kasıp kavurduğu Dımaşk ve çevresinde çok sert, toz savuran bir fırtına çıktı. Bir süre sonra zifiri bir karanlık çöktü. Öyle ki insan yanındakini dahi göremiyordu. Bu durum 15 dakika kadar sürdü. Fırtınadan sonra insanların hepsinin yüzlerinde bir sarılık ortaya çıktığı ve ölümlerin çok arttığı rivayet edilir. İnsanlar bu durumun taunun sonu olacağını–herhalde daha kötüsünü hayal edemediklerinden–ümit ettiler. Ama veba daha da şiddetlendi. Emevî Camii'nde namazı kılınan cenaze sayısı 150'yi geçmişti. Şehrin diğer taraflarında ve yakın çevresinde bundan çok daha fazla insanın öldüğü bilinmektedir. Zimmîlerden ölenlerin sayısı hakkında ise bilgi yoktur. Artık bazı günler cenaze sayısı 1000'i geçer hale gelmişti. Divanü'l-Mevaris'e* ölenlerin isimleri gönderilememişti. Cesetler bahçelerde ve yollarda kalmıştı.¹⁴⁰

27 Receb/21 Ekim gününe rastlayan Mîrac gecesinde Emevî Camii'nde planlanan merasim, ölenlerin çokluğundan dolayı yani ahalinin hastaları ve ölüleriyle meşgul olmaları sebebiyle, cemaât toplanamadığı için yapılamadı.¹⁴¹

7 Şaban/31 Ekim Cuma günü veba ölenlerin sayısının 273 olduğu, şehrin kokuştugu, halkın dehşet içerisinde Emevî Camii'ni velveleye verdiği kaydedilmektedir.¹⁴²

Sonraki günlerde Dımaşk'ta halk vebadan kurtulmak için çeşitli dua ve ibadatlere devam ettiler. Emevî Camii'nde toplandılar, üç gün üç gece Sahih-i Buhârî okudular ve hala varlığı olanlar hayır işlerini çoğaltıp; yedi gün boyunca kurban keserek fakirlere dağıttılar.¹⁴³ İbn Kesîr'in rivayetine göre hastalık, 750/1349 yılının girmesinden itibaren önceki yıla nispeten azalmaya başladı¹⁴⁴ Hicrî yılbaşından itibaren Divanü'l-Mevaris'e bildirilen ölü sayısının günlük 20'ye kadar indiğini, önceki yılda bu

¹³⁹ XIV, s. 351; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" trc. Ümit Hassan, s. 44.

* Divânü'l-Mevârisi'l-haşriyye: Bir nâzır riyasetinde olup, Hıristiyanlar da dâhil olduğu halde, Memlûk Sultanlığı dâhilinde ölenlerin isimleri ile mahlûl terekeleri, yani veraset işleri ile meşgul bir dîvândır. Bkz. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 146.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, XIV, s. 351–352; Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 779; İ. Gökhan, s. 243.

¹⁴¹ İbn Kesîr, XIV, s. 352.

¹⁴² İbn Kesîr, *aynı yer*; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" trc. Ümit Hassan, s. 44.

¹⁴³ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 779; İ. Gökhan, s. 244.

¹⁴⁴ XIV, s. 355; İ. Gökhan, *aynı yer*.

rakamın 500'e kadar çıktığı kaydediliyor. Yine de veba henüz tamamen ortadan kalkmış değildi.

Makrizî vebanın Cemaziyelevvel 749/Ağustos 1348'de Haleb'e ulaştığını haber verir.¹⁴⁵ Veba Halep'te de çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. Bir ara günlük ölenlerin sayısı günde 500'e kadar çıkmıştı.¹⁴⁶ Bu salgın sırasında Halep'te bazı salih kişilerin Hz. Muhammed'i rüyalarında gördükleri başlarına gelen bu felaketten peygambere yakındıkları; bunun üzerine peygamberin onlara dua ve tövbe etmeyi öğütlediği rivayeti de, Haleb emirinin kâtibi tarafından yazılarak Hama, Trablus ve Dımaşk'a gönderilmişti.¹⁴⁷ Bu zor günlerde Halep'te bulunan Ebu'l-Fidâ, vebanın Allah tarafından 15 yıldan beri yapılan zulümlere bir ceza olarak gönderildiğini ifade eder.¹⁴⁸

Bu salgının Humus'ta sebep olduğu felaketin boyutları hakkındaki bilgilere, salgına bizzat şahit olan İbn Battuta'dan öğreniyoruz.¹⁴⁹ Seyyahın bildirdiğine göre hastalık şehre damgasını vurmuştu. Ölü sayısı oldukça yüksekti. İbn Battuta sadece şehre girişinin ilk gününde bu hastalık yüzünden can verenlerin sayısının yaklaşık 300 olduğunu bildiriyor.

Kudüs de 749/1348 vebasından nasibini alan şehirlerarasındaydı. İbn Battuta seyahatinin geliş güzergâhında bu şehirde tanıştığı şeyh ve üstadların büyük çoğunluğunun dönüş yolunda veba yüzünden artık hayatta olmadıklarını öğrendi. Seyyah, dönüşü sırasında yeniden uğradığı şehirde tanıştığı Beyt-i Makdis hatibi İzzeddin b. Cemâa'nın verdiği bir ziyafete katıldı. Ziyafetin sebebi hatibin, eğer vebadan kurtulur ve bir günü cenaze namazı kılmadan geçirebilirlerse ziyafet vereceğine dair adağı idi. Bu adağın gerçekleşmesinden, İbn Battuta'nın salgının son günlerine şahit olduğu anlaşılıyor.¹⁵⁰

Büyük salgın Bağdat'ta insanların yüzünde ve bedeninde görülen şişlik ve yaralarla kendini gösterdi. İnsanlar hıyarcıklı veba olduğu anlaşılan bu yaraları destekten

¹⁴⁵ *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 774; İbnü'l-Verdî ise hem Tarih'inde hem de Ebu'l-Fidâ'nın el-Muhtasar adlı eserine yazdığı zeylinde hastalığın Haleb'e Receb/Ekim ayında ulaştığını belirtir. Bkz. İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l Verdî*, C. II, s. 339; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, II/2, s. 517.

¹⁴⁶ *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 775.

¹⁴⁷ *aynı yer*, s. 780.

¹⁴⁸ *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, II/2, s. 517.

¹⁴⁹ *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. II, s. 924.

¹⁵⁰ II, s. 924.

kısa bir süre sonra ölmüşlerdi. O günlerde Bağdat'ta Şeyh Hasan, Demirtaş'ın oğulları tarafından kuşatılmıştı. Veba Demirtaşoğulları'nın askerlerine de bulaştı ve bir gecede çok sayıda asker ve komutan yanında çok sayıda hayvan da öldü. Kısa sürede ölenlerin sayısı 1200'ü buldu. Bunun üzerine hayatta kalanlar şehirden uzaklaşmak zorunda kaldılar.¹⁵¹

749/1348 salgınından sonra da veba aralıklarla Anadolu ve çevresinde kendini göstermeye devam etti. Bunlardan ilki 763/1362 yılında Memluk Sultanı Mansur Muhammed devrinde Şam ve Mısır'daki şehirlerde yaşanan salgındır. Salgının sebebi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Veba özellikle Şam şehirlerinde daha şiddetli yaşandı. Hastalık çok süratli yayılmış bazı şehirlerde ölenlerin sayısı kısa sürede günde bin kişiye kadar çıkmıştı.¹⁵² Ancak bu salgın yine de 749/1348 vebası kadar etkili olamamıştı. Dımaşk'ta vebanın en fazla tesirli olduğu yerler Yahudi mahalleleri idi. Receb ayının başlarından (Mayıs ortaları) Şaban'ın ilk günlerine (Haziran ortaları) kadar Yahudilerden ölenlerin sayısı 1000'i bulmuş, Müslüman ve zimmîlerin toplam ölü sayısı ise sadece 80 olmuştu. Veba Ramazan'da (Temmuz) hala devam ediyordu.¹⁵³ Dımaşk'ın dışında Halep ve Gazze de bu salgından nasibini almıştı. Veba Halep'te ve özellikle etrafındaki varoşlarda çok sayıda insanın hayatına mâl oldu. Aynı yılın Zilkâde (Ekim) ayında Dımaşk'ta etkili olmaya devam eden salgında Halep'te özellikle çocuklar ve gençler ölmekteydiler. Veba yüzünden Şam şehirlerinde işler durmuş, insanlar çok zor durumlarla baş etmek zorunda kalmışlardı.¹⁵⁴

765/1364 yılında Şam bölgesinde çekirge istilâsının sebep olduğu şiddetli bir kıtlık yaşanıyordu. Çekirge istilası Recep (Nisan) ayının ilk günlerinde görülmeye başlanmıştı. Çekirgeler Şam bölgesinin tamamına yayılmışlar, bütün üzüm bağlarını, ağaçları ve ekinleri yemişlerdi. Bunun neticesi olarak pahalılık ve kıtlık ortaya çıktı. Aynı yılın Ramazan (Haziran) ayında kıtlıkla birlikte hastalıklar ve özellikle veba zuhur etti. Dımaşk'ta diğer ölümcül hastalıklar yanında vebadan ölenlerin sayısı günde 100 kişiyi bulabiliyor; hatta geçtiği günler de oluyordu.¹⁵⁵ Bu olaylara Dımaşk'ta şahit olan İbn Kesîr, bazı tanıdık ve dostlarını bu salgında kaybettiğini bildirmektedir. Müellif

¹⁵¹ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 774; İ. Gökhan, s. 238–239.

¹⁵² İ. Gökhan, s. 253–254.

¹⁵³ XIV, s. 452; İ. Gökhan, s. 254.

¹⁵⁴ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, III/1, s. 81–82; İ. Gökhan, s. 254–255.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, XIV, s. 458; Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, III/1, s. 92; İ. Gökhan, s. 255–256.

ayrıca çekirgenin meyve ve sebze bahçelerini telef etmesinin doğal olarak pahalılığa yol açtığını; özellikle pekmez ve pirinç fiyatlarının fâhiş biçimde arttığını, bütün bunların ardından gelen kıtlık ve ölümler sonucu şehirde yaşanan büyük acılara dair tafsilat da vermektedir.¹⁵⁶

776/1374 yılında veba, Mısır ve Şam'da yeniden görüldü. Aslında 773/1371–1372 yılından beri bölgede yaygın bir kıtlık ve salgınlar sürmekteydi. Söz konusu salgının bu durumun tabii bir sonucu olduğu anlaşılıyor.

774/1373 yılında Dicle ve Fırat nehirleri taşmış her tarafta su baskınları olmuştu. Bu durum Şam bölgesinde yaşanmakta olan kıtlık ve salgınları daha da şiddetlendirmişti. Fiyatlar o kadar yükseldi ki, Dımaşk'ta buğdayın çuvalı 50 dirhemden 500 dirheme kadar çıkmıştı. Halep'te ise durum bundan da kötü idi. Açlık yüzünden kedi köpek ve hattâ kokmuş insan eti yemek zorunda kalanlar vardı. Fakir ve zengin herkes açlığın pençesinde kıvranarak ölüyordu. Halep'te yiyecek satın alabilmek için para bulamayanlar çocuklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Dımaşk'ta Ramazan 775/Şubat 1374'te açlığa artık veba da eklenmişti. Muharrem 776/Haziran 1374'te şehirde her gün vebadan ölenlerin sayısı 500'ü buluyordu. Ölenlerin içerisinde halktan olanların yanında Dımaşk'ın ileri gelen kişileri de vardı. Ölü sayısının çokluğu yüzünden cenaze işlemleri yapılamaz hale geldi. Bir süre sonra cesetler, yıkanmadan, kefenlenmeden, namazı kılınmadan, onu ya da yirmisi birden toplu mezarlara defnedilmeye başlandı. Bu veba salgını şiddetini yitirmeden yaklaşık üç yıl boyunca devam etti. Özellikle Halep ve Dımaşk sakinlerinin büyük çoğunluğu bu salgında yaşamını yitirdi.¹⁵⁷

782/1380 yılında Kuzey Anadolu'da çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bir veba salgını yaşandı. Aynı yılın Cemaziyelevvel (Ağustos) ayında Sivas hükümdarı Eretna oğlu Ali Bey de bu salgında öldü. Kaynakların ifâdesine göre; Eretna oğlu Ali Bey Amasya'ya yaptığı ikinci seferi için Sivas'tan yola çıkmıştı. Şeyh Nusrat yolundan Kazâbâd'a (Kazova) gidiyordu. Kazâbâd'a geldiği vakit birden hastalandı. Sultanın rahatsızlığını öğrenen vezir Kadı Burhaneddin Ahmed hemen sultanın çadırına gelmişti. Ateşler içinde acı ve ıztırâbla kıvranan Ali Bey'in "Kalçamdan bir şey çıktı" demesi üzerine sultanın vebaya yakalandığını anlayan vezir onu teselli ederek; "Yaradan'ın

---

¹⁵⁶ XIV, s. 458–459.

¹⁵⁷ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, III/1, s. 256; İ. Gökhan, s. 269–270.

faziletiyle kim bu hastalığa tutulursa, sonunda selamete ve sağlığa kavuşur” diyerek birisini tabibe gönderdi. Ancak hastalığı gittikçe ağırlaşan sultan birkaç gün içerisinde öldü.¹⁵⁸ Kalçasında hıyarcık vebası çıktığı anlaşılan Ali Bey’in hastalığa yakalandıktan sonra en geç bir hafta içinde ölmüş olması gerekir.

Kuzey Anadolu’da vuku bulan bu vebayla ilgili bir başka bilgiyi Bafra’da günümüze kadar kalabilmiş bir türbe kitabesinden öğreniyoruz. Bafra’nın 5 km. kadar kuzeyinde, Kızılırmak deltasında Türbe Köyü’ndeki Emîrza Türbesi’nin kitabesinden anlaşıldığına göre, burada kabirleri bulunan Hüseyin Bey oğlu Emîrza Bey’in çocukları Hacı Lütfullah, Paşa, İlalmiş, Hand Hatun ve Sultan tâun hastalığı sonucu ölmüşlerdir. Kabirleri türbenin içindedir. Bunların dışında yine bu hastalıktan hayatını kaybedenlerin de bulunduğu başka mezarlar da vardır. Kitabede ölenlerle ilgili son derece hazin cümleler kullanılmıştır. Recep ve Şaban 782/1380 Ekim ve Kasım tarihinde yaşanan ölümler kitabede çok acıklı bir biçimde tasvîr edilmektedir. Ali Bey Tokat yakınlarında Kazova’da Cemaziyelevvel (Ağustos) ayında öldüğüne göre hastalığın iki ay içerisinde güneyden kuzeye doğru yayıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

776/1374 salgınının üzerinden henüz yedi yıl geçmesine rağmen 783/1381 yılında veba Şam’da yeniden zuhur etti. Hastalık ilk olarak Safed bölgesinde görüldü. Bu salgın sonradan Dımaşk’a sirayet etti. Aynı yılın Muharrem (Nisan) ayında veba Dımaşk’ta günde 300 kişinin canını alıyordu. Bazen 400’e çıkan ölü sayısı Rebiulevvel (Haziran) ayının ortalarına gelindiğinde 80’e kadar düştü.¹⁶⁰ Bahar aylarında vebanın tesirinin yüksek olması ve yaz aylarında bu tesirin nispeten azalması, havanın nemli ya da sıcak olmasından doğrudan etkilenen veba mikrobunun biyolojik özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Büyük vebanın ardından sıklaşan salgınlardan biri de 787/1385 yılında Halep’te görüldü. Üstelik dört yıl önceki salgından da etkilenmiş olan Halep bu seferkini daha şiddetli ve öldürücü yaşadı. Ölü sayısının binlerle ifade edildiği günler

---

¹⁵⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 172–174; Kemal Göde, *Eratnalılar (1327–1381)*, TTK, Ankara 1994, s. 124–125; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344–1398)*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1970, 41–42; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988, s. 159.

¹⁵⁹ M. Zeki Oral, “Durağan ve Bafra’da İki Türbe”, *Belleten* XX/79 (1956), s. 390–410; O. Kılıç, s. 30.

¹⁶⁰ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, III/2, s. 460; İ. Gökhan, s. 276.

oluyordu. Makrizî'nin ifadelerine göre veba, şehrin ileri gelenlerinin de canını alıyordu.¹⁶¹

Halep'in yakasını bırakmayan veba 795/1393 yılında tekrar ortaya çıktı. Aynı yılın sonbaharına kadar devam eden salgın boyunca ölü sayısının 500'ü bulduğu günler yaşanmıştı. Veba sırasında özellikle çok sayıda çocuk ölmüş bunun yanında şehrin ileri gelenlerinden de ölümler olduğu görülmüştü.¹⁶²

XIV. yüzyılda yaşanan vebalara dair rivayetlerin sonuncusu 799/1397 yılına ve Bağdat'a aittir. Makrizî'den edinilen sınırlı bilgiye göre; çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bu salgınla birlikte şehirde aynı zamanda kıtlık da yaşanmaktaydı.¹⁶³

II. ÇİÇEK

A. Genel Bilgiler

Çiçek büyük salgınlar yapabilen sebebi ise bir virüs olan tehlikeli ve ölümcül bir hastalıktır. Daha çok çocuklarda görülen ve belirti vermeden aniden başlayan bir enfeksiyondur. Hastalıkta ölüm oranı % 30–40'tır.¹⁶⁴

Çiçek, cinsiyet, ırk ve yaş ayrılığı gözetmeyen bir hastalıktır. Etkeni “Borrelia Variolae” denilen bir virüstür. Kuluçka dönemi 1–2 haftadır. Bedene giren virüs, solunum, sindirim yolları ya da lenf dokularında çoğaldıktan sonra kana geçer. Bu dönem de hastalık ateş, titreme ve bel çevresinde ağrılarla başlar. Üçüncü ya da dördüncü günde deriye ulaşır ve döküntü, yani kırmızimsı benekler ortaya çıkar. Bunlar kısa bir süre sonra kabarcıklara, daha sonra da sarımsı sivilcelere dönüşür. Şekilleri yuvarlak, büyüklükleri mercimek kadar ya da biraz daha iridir. Ortaları büzük, göbeği andırır bir şekildedir. Hastalık “karaçiçek” (hemorajik çiçek) denen türden ise, sivilceler sarı değil siyaha çalan kırmızı renktedir. Onuncu güne doğru sivilceler kurur ve kabuk bağlar. Bu kabuklar düşünce, altında sivilcelerin yerinin kaldığı görülür. “Çiçek izi”

---

¹⁶¹ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, III/2, s. 787; İ. Gökhan, s. 279.

¹⁶² İ. Gökhan, s. 286.

¹⁶³ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, III/2, s. 829; İ. Gökhan, s. 297.

¹⁶⁴ B.Onul, s. 195; Sağlık Ansiklopedisi, “Çiçek Hastalığı”, c. 2, s. 401; O. Kılıç, s. 33.

diye bilinen bu izler önce kırmızı, sonra beyazımsı olur ve içeri göçerek “çiçek bozuğu” denen durumu oluşturur. Deride oluşan bu bozulma hiçbir zaman iyileşmez. Döküntüler en çok yüz ve boyunda olmakla beraber vücudun başka yerlerinde de görülür. Kabarcıklar sivilceye dönüşürken ateş çok yükselir. Ayrıca içte, ağız ve boğaz mukozasında da kabarcıklar görülür ve bunlar da sivilceye dönüşür. Sivilceler birleşirse, gerek deride, gerek mukozada iri yaralar meydana getirirler.¹⁶⁵

İyileşme dönemi kabukların ortaya çıkmasıyla başlar (15–20. günler). Arada herhangi bir beklenmedik hal olmazsa 3.–4. hafta sonunda kabuklar düşer ve izler küçülür. Dökülen kabuklar hastalığı bulaştırmada büyük rol oynar. Bu dönemde genel belirtilerin tümü ortadan kalkmıştır. Ancak nekahet dönemi oldukça uzun sürer.¹⁶⁶

Çiçek hastalığının “alastrim” (beyaz çiçek) gibi tehlikesiz; sinir sistemini yıkarak kısa sürede öldüren ağır çeşitleri vardır. “Hemorajik çiçek” (karaçiçek) ayrı bir tür değil, çiçek hastalığının tehlikeli bir aşamasıdır. Ölümle sonuçlanır. Birçok organda ağır hasarlara da yol açabilmektedir. Çeşitli yangılanmalar; orta kulak yangısı, akciğer zarı yangısı bununla birlikte döküntü dönemlerinde görülen göz saydam tabaka iltihabı (körlüğe sebep olabilir), beyin–omurilik iltihabı, kemik–kemik iliği iltihabı, erbezi iltihabı, zatürree, menenjit vb. ağır vakalara sebebiyet vermektedir.¹⁶⁷

Bulaşma insandan insana olabildiği gibi eşya aracılığıyla da olabilir. Çiçekli bir hasta, hastalığın başladığı andan iyileşene kadar bulaştırma bakımından çok tehlikelidir. Yani hastalığı müddetince çiçek virüsünü etrafa yayar. Bulaşma hem teneffüs, hem de ağız yolu, yani mide–barsak yolu ile olur.¹⁶⁸

Çiçek mevsimle ilgili değildir. Fakat salgınlar daha çok kış aylarında artar. Bunun nedeni insanların kapalı yerlerde toplu yaşamaları sonucu infeksiyonların kolay bulaşmasındandır. Çiçeğe her yaştaki insanlar yakalanabilir. Özellikle çocuklarda ve yaşlılarda ağır seyreder. Çiçeği bir kez geçiren uzun süren güçlü bir bağışıklık kazanır. Kadın ve erkeğin hastalığa yakalanma oranı eşittir.¹⁶⁹

---

¹⁶⁵ Sağlık Ansiklopedisi, *aynı yer*; Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Çiçek Hastalığı”, c. 4, 1978, s. 1377–1378; R. Ural, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 60–61.

¹⁶⁶ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Çiçek Hastalığı”, s. 1378; Sağlık Ansiklopedisi, *aynı yer*.

¹⁶⁷ Sağlık Ansiklopedisi, *aynı yer*; Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), *aynı yer*.

¹⁶⁸ R. Ural, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 59.

¹⁶⁹ B. Onul, s. 197.

Çiçek hastalığının ilk defa nerede görüldüğü ile ilgili bilgiler ise çelişkilidir. M. Ö. 10000 yıllarında, kuzey–doğu Afrika, Çin veya İndus vadisindeki çiftçi toplulukları arasında veya bundan 3000 yıl önce Hindistan ya da Mısır’da ortaya çıkmış olabileceği tahmin edilmektedir. Hastalığın tanımı ilk olarak M.Ö. 1122 yılında, Çin’de yapılmıştır. Mısır’da da mumyalar üzerinde tipik çiçek yaraları saptanmıştır. Roma İmparatoru Marcus Aurelius tahta çıkışının ilk yıllarında (M. S. 161 sonrası) Doğu’ya yaptığı seferlerinden birinde, çiçek olduğu tahmin edilen bir hastalığın, ordusunda çok süratli bir şekilde yayılması üzerine seferi durdurmak zorunda kalmıştır. Geri dönen askerler hastalığın Roma İmparatorluğu topraklarında da yayılmasına sebep olmuşlardır. Bu salgın 15 yıl sürmüş ve imparatorluk nüfusunun % 25’ini yok etmiştir. Bundan başka Christophe Colomb’un seyahati ile Amerika’ya geçen hastalık, yayılarak büyük salgınlar yapmıştır. Çiçek XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa ve Amerika kıtasını adeta kasıp kavurmuş ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur. Çiçek virüsünün insanlık tarihinde ki en trajik sonuçlarından birisi 18. yüzyılda Kuzey Amerika’daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı olan Sir Jeffrey Amherst’in, çiçek virüsü bulaştırılmış battaniyeleri Kızılderililere vererek çiçek salgınına neden olmasıdır. Bu battaniyelerle çıkartılan salgın sırasında milyonlarca yerlinin öldüğü tahmin edilmektedir.¹⁷⁰

Çiçeğe karşı insanlık uzun çağlar boyunca çaresiz kalmıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde çiçeğe karşı “variolyasyon” yani hastalığı deri yoluyla bulaştırma yöntemi denilen bir tür aşı geliştirilmişti. Bu usule göre; hafif çiçek çıkarmış olan çocukların kabarmış ve dolmuş olan çiçeklerinin suyunu alıp henüz çiçek çıkarmamış bir çocuğun kolunu çizip o suyu sürerek aşı yapılıyor, yapılan yerde bir kabarcık çıkıyor, bununla o çocuk nöbeti savuşturarak çiçek hastalığından kurtuluyordu.¹⁷¹ 1721’de Lady Mary W. Montague Edirne’de şahit olduğu bu yöntemi kendi çocuklarında denemiş ve bunu İngiltere’ye yazmıştır. Çiçeğin bütün dünyada yaptığı büyük salgınlar E. Jenner’in 1796’da bulduğu çiçek aşısının bütün dünyaca kabul edilip uygulaması zorunlu kılındıktan sonra hızla azalmıştır. Dünyada saptanan son çiçek hastası 1977 yılında Somali’de görülmüştür. Dünya Sağlık Örgütü 1980 yılından bu yana dünyada çiçek hastalığı kalmadığını bildirmektedir. Dünyada sadece Atlanta’da ve Moskova’da iki laboratuarda çiçek virüsü saklanmaktadır. Bu nedenle ancak bu ülkeler

---

¹⁷⁰ B. Onul, *aynı yer*; O. Kılıç, s. 35–36.

¹⁷¹ O. Kılıç, s. 34–35; B. Onul, s. 195.

veya bunlarla işbirliği yapan ülkelerin bu virüsü kullanarak bir biyolojik silah geliştirebileceklerinden endişe edilmektedir.¹⁷²

B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Civâr Bölgelerde Çiçek Hastalığı

1. Tanımı

Hastalık, Divanü Lûgati't-Türk'te, Çiğilce "çeçek" olarak geçer.¹⁷³ Ortaçağ İslam dünyasında "cüderî", Anadolu'da ve Türkler arasında "çiçek hastalığı" yaygın isimleridir. İslam hekimi Ebubekir Zekerîya er-Râzî (852-932) hastalık hakkında ilk olarak eser yazan ve en açık tarifini veren kişidir. "Kitabu'l-Cüderî ve'l-Hasbe" ismini verdiği bu eser "De Variolis et Morbilis" ismiyle Lâtince'ye çevrilmiştir. Diğer bir büyük İslâm hekimi İbn Sînâ (980-1037) da "el-Kanun fi't-Tıbb" adlı eserinde çiçek hastalığını bulaşıcı hastalıklar arasında zikreder.¹⁷⁴

Variola-cüderî-çiçek Ortaçağ'da genellikle döküntülü hastalıklara verilen isimlerdir. XIV. yüzyılda telif edilen ve Türkçe yazılan ilk tıp eserlerinden biri olan Geredeli İshak b. Murad'a ait eserde¹⁷⁵ de şu başlık bu duruma iyi bir örnektir:

"hasbe ve cüderî çiçek çıkarmakdur"¹⁷⁶

Burada hasbe kızamık; cüderî ise çiçek karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu yüzden bu cümle şu şekilde anlaşılmalıdır: "Kızamık ve çiçek döküntülü hastalıklardır."¹⁷⁷ Yine XIV. yüzyılda Hekim Hacı Paşa tarafından Türkçe telif edilmiş tıp kitaplarından biri olan Müntehab-ı Şifa'da hastalıklar ve çareleri yazılırken 39. babda çiçek şu başlık altında incelenmektedir:

---

¹⁷² O. Kılıç, s. 35-36.

¹⁷³ Ayten Altıntaş, "Divân-ü Lûgat it-Türk'teki Tıp Terimleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları 2*, İstanbul 1988, s. 66.

¹⁷⁴ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, trc. Esin Kâhya, Ankara 1995, s. 112; Mahmut Tokaç, "İlk Dönem (XIV-XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmalar VI*, 2000, s. 36.

¹⁷⁵ Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Canpolat, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede", *Türkoloji Dergisi*, c. 5, S. 1, Ankara 1973, s. 21-47.

¹⁷⁶ İshâk bin Murâd, s. 70.

¹⁷⁷ M. Tokaç, *aynı yer*.

“kurd eşeni ve hasba ve demregü ve çiçek ve kızamık çıkarmagında ve sebebinde ve ‘ilacındadır”¹⁷⁸

Görüldüğü üzere çiçek, hasba ve kızamık bir arada kullanılmaktadır. Râzî ve İbn Sînâ çiçek ve kızamığı birbirinden ayırmaya çalışmışlarsa da tam olarak başaramamışlardır.¹⁷⁹ Ortaçağın bu iki büyük tıp bilgininin bu durumu kendilerinden sonra yazılmış tıp kitaplarında da kendini göstermektedir. Zîrâ Edviye-i Müfrede de Müntehab-ı Şifâ da özellikle İbn Sînâ’dan esinlenilerek yazılmışlardır.¹⁸⁰

Yine Müntehab-ı Şifâ’da “hasba ve çiçek sebebi”¹⁸¹ denilerek, iki hastalık bir arada ifade edilir. Aynı bölümde “kızılıcuk dedükleri hasbanın zaifüdür kızamık dedükleri çiçegün yeynisidür”¹⁸² denilerek iki hafif duruma işaret edilir. Yani “kızılıcık dedikleri hasbanın zayıfidır kızamık dedikleri çiçeğin hafifidir” denmektedir. Hemen ardından “hasba ve çiçek kızamuğun alameti oldur ki”¹⁸³ denilerek bu iki hastalığın belirtileri sıralanır. Burada geçen hasba ve çiçek kızamığı ifadelerine dayanarak hasba ve çiçek hastalıkları yüzünden oluşan döküntülere kızamık adı verilmiş olduğu tahmin edilebilir.¹⁸⁴

2. Teşhis ve Tedavisi

Bir arada zikredilen çiçek (cüderî) ve kızamık(hasbe)’in sebepleri o dönemin anlayışına göre kanla ilgilidir. Genel olarak kanın kaynamasından, yani bozulup safrâvî hale gelmiş kandan ileri geldiği ifade edilir.¹⁸⁵ Bu durum Müntehab-ı Şifâ’da şöyle ifade edilir: “hasba ve çiçek sebebi kan kaynadup harekete gelüp müteaffin olup safravi olmakdur”.¹⁸⁶ Hacı Paşa hastalığın daha çok çocuklarda ve gençlerde görüldüğünü

---

¹⁷⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 146; M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁷⁹ M. Tokaç, s. 37.

¹⁸⁰ M. Canpolat, s. 22.

¹⁸¹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 149.

¹⁸² *aynı yer*.

¹⁸³ *aynı yer*.

¹⁸⁴ M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁸⁵ *aynı yer*.

¹⁸⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 149.

yaşlılarda ise az olduğunu ifade eder. Sıcak havada ve ilkbahar ve yaz günlerinde hastalığın daha etkili olduğunu belirtir.¹⁸⁷

İbn-î Sînâ da el-Kânûn da hastalığı bulaşıcı yaz hastalıklarından biri olarak sayar. Ona göre sıcak ve nemli olan bir güney yaz tipi, kızamık, çiçek vs. gibi bulaşıcı hastalıkları yaygın hale getirir.¹⁸⁸ Bunun dışında çok sıcak geçen yaz aylarının ardından gelen sonbaharda kuru çiçek hastalığına sık rastlandığını da belirtir.¹⁸⁹

Yine XIV. yüzyılda şair ve hekim Ahmedî (Taceddin İbrahim b. Hızır) (1334?-1413) tarafından telif edilmiş Tervihü'l-Ervah¹⁹⁰ adlı eserde “fi'l-cüderi” alt başlığı altında hayz kanı karışmış süt içen çocuklarda cüderi meydana geldiği bildirilir.¹⁹¹

Müntehab-ı Şifa'da çiçeğin sebebi olarak gösterilen kan kaynaması açıklanır. Buna göre kan kaynamasının ergen insanda normal değil garip olduğu, ancak çocukların kanının kaynamasının tabii olacağı belirtilir. Çocukların kanı ham şıra gibi ham olarak tanımlanırken, gençlerin kanı ise şaraba dönmüş şıraya benzetilir. Eserde bu durumu açıklamak için yapılan benzetmeye göre; nasıl ki şıra küpte kaynatılıp köpüğü ve tortusu ayrılır, pişmiş ve saf şıra elde edilirse, çocukların kanına kaynamayınca ve hamlığı artmayınca kadar çare olmadığı, yaş ve sıcak nesne kaynamadıkça pişip kıvam tutmasının mümkün olamayacağı ifade edilir.¹⁹²

Müntehab-ı Şifa'da hasba ve çiçek kızamığının belirtileri bir arada verilir. Buna göre devamlı ateş sırt ve bel ağrısı, burun kaşıntısı, uykuda korku ile birden

---

¹⁸⁷ “oğlancuklarda ve yiğitlerde olur ve ıssı havada ve ilk yazın ve yay günlerinde çok olur kocalarda az olur” bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *ayn yer*.

¹⁸⁸ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 123.

¹⁸⁹ *ayn yer*, s. 124

¹⁹⁰ Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. Bedî N. Şehsuvaroğlu, *Şair ve Hekim Ahmedî: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, Akgün Matbaası, 1954.

¹⁹¹ “dem-i hayzu lebenden ki içer etfal

sabide cüderi olur peyza be-herhal

ol bedenden ‘ufunet bulmaz kan

‘asara bigi ider na-gâh galeyan” bkz. M. Tokaç, s. 39.

¹⁹² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 150; M. Tokaç, s. 41.

sıçramak, gövde ağır ve yüzün kızarması, darlanmak, ve nefes darlığı belirtiler arasında zikredilir.¹⁹³

Tervihü'l-Ervah'ta da hastalığın belirtileri için benzer ifadeler kullanılır. Bunlar; yakıcı sıtma, kalak, iç sıkıntısı, gönül darlığı ve şiddetli susuzluk olarak sıralanır.¹⁹⁴

Hastalığın tehlike seyri Müntehab-ı Şifa'da belirtilmektedir. Buna göre en kötüsü kara olandır, ondan sonra menekşe rengi, sonra yeşil, ardından kırmızı ve en son sarı olan gelmektedir. Tehlikesiz olanı ise büyük ve adedi az olup gövdede harareti düşük olandır. Ayrıca kan akan hasbanın öldürücü olduğu belirtilir.¹⁹⁵ Yine Müntehab-ı Şifa'da çok olup aralıksız ve budaklı olan ve birbirinin üzerine binen çiçek yaralarının kötü ve şiddetli olduğu belirtilir.¹⁹⁶ Tervihü'l-Ervah'ta da siyah yeşil olanın öldürücü olduğu ifade edilir.¹⁹⁷

İbnî Sînâ, çiçek hastalığının alâmeti olarak, ağrı ve ağırlığın herhangi bir organda değil de bütün vücutta hissedilmesini gösterir.¹⁹⁸

Müntehab-ı Şifa'da salgın zamanlarıyla ilgili bilgiler de verilir. Buna göre salgın zamanlarında nefesin iyi olması ve sesin hoş olması, önce ateşlenip sonra hasba veya çiçek (yani döküntüler) belirmesi şeklinde bazı bulguların olmasının hastalığın seyri açısından iyi olduğu belirtilir. Fakat hastanın çok susması ve çok darlanması, vücudunun soğuk olması, hasba veya çiçek döküntülerinin yeşil ya da siyah olması ölmeye yakın olduğunun işareti olarak bildirilir.¹⁹⁹

---

¹⁹³ “hasba ve çiçek kızamuğun alameti oldur ki humma-yı mutbika ve arka ve bel ağrısı ve burun gicimek ve uykuda belinlemek ve gevde ağır olmak ve yüz kızıl olmak ve tarlığanmak ve nefes dar ola” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 149; M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁹⁴ M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁹⁵ “katı yavuzı kara olandır andan sonra benefşe rengi gibi olandır korkusuzı büyük ve adedi az olup gevdede harareti az olandır şol hasba ki andan kan aka öldürür” Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*; M. Tokaç, s. 42.

¹⁹⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*; M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁹⁷ M. Tokaç, *aynı yer*.

¹⁹⁸ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 211.

¹⁹⁹ “husussa ki veba günlerinde nefes eyü olmak ve avaz hoş olmak ve evvel hummayî olup sonra hasba ya çiçek belürmek hoşdur kaçan görsen ki sayru çok susar ve katı tarlığanur ve hararet gevedesinin zahirinden gider ve soğuk olur ve hasba ya çiçek yeşil olur ya kararur bil ki ölüme yakındur” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

Çiçek salgını esnasında henüz çiçek çıkarmamış olanları korumak için fasd* ya da hacamat** şeklinde kan aldırılır. Ancak çiçek belirtileri görüldükten sonra kan alma tavsiye edilmez. Ayrıca ishal ya da kabız ettirilmez. Bu hususa Müntehab-ı Şifa'da da değinilir. Buna göre çiçek belirdikten sonra ve evvelce de belirip kaybolmuşsa fasd veya hacamat edilmez, ayrıca müşhil de verilmez. Ayrıca hastanın kabız olmasına da meydan verilmemelidir.²⁰⁰

Hastanın vücudunu rahatlatacak ve bedenini sıcak tutacak elbiseler giydirilir. Evin havası da temiz tutulur. Burun açık tutulur. Gece uykusuzluk çekerse gıdasına haşhaş katılır.²⁰¹

Çiçeğin hastada bıraktığı hasarların en önemlilerinden biri de gözlerde körlüğe varan tahribat yapabilmesidir. Müntehab-ı Şifa'da gözlerin korunmasıyla ilgili bilgiler de verilmektedir. Gözlere gül suyu, sumak suyu, yaş kişniş suyu damlatmak ya da el ve ayaklara kına yakmak gibi tedbirler tavsiye edilir.²⁰² Müntehab-ı Şifa'da başka bir yerde küçük çocuklar çiçek çıkarmaya ilk başladığında kına sıcak su ile yoğrulup ayağının altına yakılırsa hastanın gözünde çıkmayacağı zikredilir.²⁰³

Çiçek hastalığının tedavisi ile ilgili olarak Edviye-i Müfrede'de bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre hastaya şeker ile arpa suyu içirilir; melisi(?) nar suyu ile soğuk süt ve arpa kavudu* yedirilir, gülsuyu içirilir. Bundan başka hastanın kabızlığı giderilir. Tebeşir ve kuzukulağı tohumundan imal edilmiş cevav,** it üzümü suyu ve şeker ile birlikte içirilir.²⁰⁴

---

* fasd: Damarı kesmek yoluyla kan almak. Bkz. Zafer Önler, *Müntahab-ı Şifa II Sözlük*, s. 118.

** hacamat: Vücudun herhangi bir bölgesinden şişe ya da boynuzla toplanmış kanı alma. Bkz. Z. Önler, *Müntahab-ı Şifa II Sözlük*, s. 137.

²⁰⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

²⁰¹ “gece uykusu gelmezse gıdasına haşhaş katarlar ve dayim gevdeyi tonlarıyla ısıcak dutalar” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 150.

²⁰² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

²⁰³ *aynı yer*.

* arpa kavudu: kavrulmuş arpa unu ve şekerden yapılan bir yiyecek. Bkz. Hekim Bereket, (Sözlük), s. 179.

** cevav: Arpa ile yapılan bir tür çorba. Bkz. İshâk bin Murâd, (Sözlük), s. 119.

²⁰⁴ İshâk bin Murâd, s. 70; M. Tokaç, s. 45.

Müntehab-ı Şifa'da da benzer yöntemler tavsiye edilir. Buna göre ateşi fazla olursa, semizotu sütü, karpuz suyu ve pire otu tohumu suyu içirilir. Hasta ishal olursa nar suyu ve kurs-ı tebaşir hummazi(?) içirilir.²⁰⁵

Müntahab-ı Şifa'da, döküntü hastalığının dışarı vurması olarak açıklanmakta ve eğer döküntü gecikirse hastalığın kötüye gideceği ileri sürülmektedir. Bu yüzden döküntülerin dışarı vurmasını sağlayacak tedaviler tavsiye edilmektedir. Bunun için hastaya şekerli rezene suyu veya şekerli kereviz suyu içirilir.²⁰⁶

Tervihü'l-Ervah'ta ise kızılığde ve ebeğümeci tohumu ile tedavi tavsiye edilir. Ayrıca gıda olarak mercimek ve badem içi yedirilir ve kabızlık giderilir.²⁰⁷

3. Çiçek Salgınları

Çiçek hastalığı XX. yüzyıla kadar tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Veba kadar öldürücü olmasa da zaman zaman çiçek salgınlarının sonuçları veba kadar ağır olabiliyordu. XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu ve çevresinde yaşanan çiçek salgınları hakkında kaynaklarda tesbit edilebilen bilgiler oldukça sınırlıdır.

İlk olarak 423/1032 yılında Musul, Cebel ve Bağdat civarında büyük bir çiçek salgını yaşandığı anlaşılmaktadır. Neredeyse bu havalideki her evde çiçek hastalığına yakalanan bir kişinin olduğu ve hastalığın pek çok insanın ölümüne yol açtığı kaydediliyor. Bu salgın Cemaziyelahir (Haziran) ayından Zilhicce (Kasım) ayına kadar devam etti. Yazın sıklıkla görülen ölümler sonbaharda nispeten azalmıştı.²⁰⁸

İbn Kesîr, 455/1063 yılında da çiçek hastalığından çok sayıda insanın öldüğünü bildirmektedir. Ancak bu salgının nerelerde olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir.²⁰⁹

498/1104-1105 yılında çiçek salgınının birçok ülkede ve özellikle Irak'ta çok şiddetli bir şekilde yaşandığı görülmektedir. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre salgın

---

²⁰⁵ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 150.

²⁰⁶ “eger hasba ya çiçek belürüp gec çıkarsa gerü içerü batarsa razyane suyun şekerile ya kerefes suyun şekerile içüreler ki taşra vura” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*; M. Tokaç, s. 46.

²⁰⁷ M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁰⁸ İbn Kesîr, XII, s. 116.

²⁰⁹ XII, s. 202.

Irak'ın her tarafına yayılmıştı. Hastalık yüzünden sayılamayacak kadar çok çocuk hayatını kaybetmiş; bu çiçek salgınının ardından ortaya çıkan veba salgını da pek çok insanın ölümüne sebep olmuştu.²¹⁰

535/1141 yılında Malatya'da yaşanan depremin ardından şehirde çok sayıda tavuğun telef olmasına sebep olan bir vebayı bir çiçek salgınının izlediği rivayet edilmektedir. Bu bilgiyi veren Süryani Mihail salgın dolayısıyla çok sayıda çocuğun hayatını kaybettiğini söylemektedir.²¹¹

III. SITMA

A. Genel Bilgiler

Sıtma tarihin başlangıcından beri salgın halinde ölümlere yol açan, tehlikeli ve çoğunlukla uzun süren bir hastalıktır. İnsana geçişi, sıtma asalağını taşıyan bir sivrisineğin ısırmasıyla olur. Sıtmanın etkeni “plasmodium” paraziti, taşıyıcısı olan “anofel” cinsi sivrisineklerin tipine göre değişen ve titreme ile yükselen bir ateşle seyredir.²¹²

Plasmodium, insan kanında yüzerek ve çoğalarak, ateşlere, dalak iltihaplarına ve kalp çarpıntılarına sebep olarak insanları zayıf düşürmektedir. Parazit uygun koşullar bulduğunda insanı karanlık bir komaya sokup hızla öldürebilir. Ancak genellikle bünyeyi zayıflatır, kansızlığa yol açar, bağışıklık sistemini çökertir ve insanı tifo, grip, dizanteri gibi başka hastalıklara açık hale getirir. Sıtma doğrudan öldürdüğü her bir kişiye karşılık, dört ya da beş kişiyi dolaylı yollarla öldürür. Hamile kadınların bağışıklık sistemi bu parazite yenik düşer. Çocukların da bağışıklık sistemlerinin güçlendiği beş yaşına kadar bu parazite karşı dirençleri yoktur. Bu sebeple sıtma, ardında ölü doğumlar, düşükler ve her türlü hastalığa açık prematüre bebekler bırakır. Sıtma ateşi 40 dereceye kadar çıkabildiği için, spermleri pişirerek erkeklerin dölleme yeteneğini de yok edebilir.²¹³

---

²¹⁰ X, s. 320.

²¹¹ *Süryani Mihail*, İkinci Kısım (1042–1195), s. 118.

²¹² Sağlık Ansiklopedisi, “*Sıtma*”, c. 4, s. 1281–1282; R. Ural, s. 271.

²¹³ A. Nikiforuk, s. 34–35.

Sıtma nöbetinin başlamasından birkaç gün önce, halsizlik, iştahsızlık, neşesizlik, kabızlık, baş, sırt ağrıları gibi belirtileri vardır. Bazen sağlıklı kişiler bu belirtileri olmadan şiddetli bir titreme ile sıtma nöbetine girebilirler. Plasmodium parazitinin tipine göre bu belirtilerde ve nöbet aralıklarında farklılıklar görülebilir. Her nöbet, şiddetli bir titreme ile yükselen ateşle başlar ve bol terleme ile ateşin düşmesi sonucu biter.²¹⁴

Sıtmanın ilk olarak ortaya çıkışının, Afrikalı çiftçilerin tarım alanı açmak amacıyla yağmur ormanlarını yok etme çabaları sonucu oluşan bataklıklar sayesinde meydana geldiği tahmin edilmektedir. Bu bataklıklarda sıtmanın taşıyıcısı anofeller hızla ürediler ve hastalığı bütün kıtaya yaydılar. Sıtma Afrika dışına, kanında dolaştığı siyah köleler vasıtasıyla çıktı ve Hindularca hâlâ “hastalıkların kralı” olarak kabul edildiği Hindistan’a yerleşti. Hastalık milattan birkaç yüzyıl önce Çin’e ulaşmıştı. Hipokrat sıtmayı yakından tanımış ve günlük, güneşli ve yetmiş iki saatte bir gelen ateş nöbetlerine dair çizelgelerle hastalığı tarif etmiştir. 33 yaşına kadar bütün Pers ülkesini, Suriye’yi, Fenike’yi ve Mısır’ı fetheden Büyük İskender bu hastalığı yenememişti. Sıtma, Antik Yunan’da yaptığı sosyal tahribat neticesinde medeniyetin zayıflamasında etkili olmuştur. Çünkü sıtma ülkenin bütün siyasal enerjisini yok etmişti. Ortaçağ’a kadar bu hastalık ılıman Avrupa’nın büyük bir kısmını işgal etmişti ve özellikle kıtanın verimli ovalarındaki köylüleri hedef almıştı.²¹⁵

İnsanlık tarihi boyunca ölen erkek, kadın ve çocukların yaklaşık yarısını sıtma öldürmüştür. Sebep olduğu ölüm sayısı bakımından sıtma bütün savaşları, kıtlıkları ve diğer salgınları geçmiştir. Sıtma günümüzde her yıl yaklaşık 600 milyon insanın vücuduna girmekte ve her yıl 1 milyon Afrikalı bebeği öldürmektedir.²¹⁶

B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Civâr Bölgelerde Sıtma Hastalığı

1. Tanımı

Divan ü Lûgati’t-Türk’te sıtma ile ilgili çeşitli terimler yer almaktadır. Bunlardan “bezgek (beziğ)” titreme, titretici sıtma anlamına gelir. Bir diğeri

²¹⁴ R. Ural, s. 276–277.

²¹⁵ A. Nikiforuk, s. 37–40; İ. Gökhan, s. 36–37.

²¹⁶ A. Nikiforuk, s. 34.

“yubakulak” da Yabaku ve Yemek dillerince sıtmadan titreme karşılığında kullanılır. Yine eserde geçen “kezik” kelimesi insanı titreten sıtma, nöbet anlamlarına gelir. “Yılıttı” kelimesi ise sıtma tutması anlamına gelir; er yılıttı = adamı sıtma tuttu, vücudu sıtmadan ısındı olarak anlaşılır. Sıtmanın bir hastayı zayıflatmasına ise “sızgurdi” denir.²¹⁷ Hastalığın Türkçe’de de sık kullanılan Arapça karşılığı ise “hummâ” dır.

Ortaçağ hekimleri eserlerinde sıtmayı genellikle diğer ateşli hastalıklarla birlikte ele almışlardır. İbnî Sînâ da el-Kanun adlı eserinde bu hastalıktan aynı şekilde bahseder. Eserinin, “Hastalık Nakli” adlı bölümünde bulaşıcı hastalıkları sıralarken, diğer hastalıklarla birlikte “bulaşıcı hummâlar” diyerek hastalığın bulaşıcılığını da belirtir.²¹⁸ Ünlü hekim eserinde şiddetli gece nöbetleriyle kendini gösteren hummaların genellikle güney ülkelerinde görüldüğünü belirtir.²¹⁹ Uzun süreli hummaların ise nemli ülkelerde yaygın olduğunu ifade eder.²²⁰ Hastalığın erken belirtilerini bitkinlik ve vücut ağrısı olarak gösterir.²²¹

Hacı Paşa Müntahab-ı Şifa’nın otuz dördüncü babına “hummayat rencindedür” diyerek başlar ve bu bölümün tamamını sıtmaya ayırmıştır. Bu babın girişinde sıtmanın kalpten ortaya çıkan ve bütün organları kızdıran bir hastalık olduğu tanımına yer verir.²²² Ardından hastalığın türlerini, vücut içerisinde ortaya çıktığı yeri ve sebep olduğu nöbetlerin süresini temel alarak sınıflandırır. Buna göre kalpte ortaya çıkarak bütün organları etkileyen hastalık ilk olarak duyuları etkilerse buna “hummâ-yı yevmî” adı verilir. Ancak hıtların bozulmasına sebep olursa buna hummâ-yı afnî adı verilir. Duyuları kızdıran sıtmaya “a’zâyı hummâ-yı dık” ya da “ince ağrı” adı verilir. Hastalık hıtları bozulmadan kızdırırsa buna da “sunûhûş” adı verilir.²²³

²¹⁷ Ayten Altıntaş, “Divân-ü Lügat it-Türk’teki Tıp Terimleri”, s. 68.

²¹⁸ *el-Kânûn fi’t-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 112.

²¹⁹ *aynı yer*, s. 134.

²²⁰ *aynı yer*, s. 132.

²²¹ *aynı yer*, s. 285.

²²² “...hummayat rencindedür humma ya’ni sıtma hararetdür ki yürekden kopar dükeli a’zâyı kızdurur...”
Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 135.

²²³ *aynı yer*.

Müntahab-ı Şifâ'da sıtmanın bozulmasına sebep olduğu hılt kan olursa buna "humma-yı demevî" adı verilir. Ancak kan daima damar içinde olduğundan hastalık nöbetsiz geçirilir ancak bu durumda hastanın ateşi devamlı olarak yüksektir.²²⁴

Eğer safranın bozulmasıyla meydana gelen ve damar içinde olan bir sıtmaysa buna "gıbb-ı lâzım" yani nöbetsiz sıtma denir. Damar dışındaki safradan meydana gelen bir sıtmaysa buna "gıbb-ı dâyir" denir ve hasta üç günde bir nöbet geçirir. Bu tür sıtma kalbe ya da ciğere yakın olursa adına "humma-yı muhrıka" yani "kara ağrı" denir.²²⁵

Hastalığın ortaya çıktığı hılt balgamsa ve damar içindeyse buna "humma-yı balgamiye-i lâzıme" adı verilir ve nöbetsizdir. Damar dışında ise buna "humma-yı balgamiye-i tâyibe" denir ve bu durumdaki hasta her gün nöbet geçirir.²²⁶

Hastalığın ortaya çıktığı hılt sevdâ ise ve damarların içinde ise "rıb-ı lâzım" adı verilir ve nöbetsizdir. Hastalık damarların dışındaki sevdâda ortaya çıktıysa "rıb-ı dâyir" adı verilir ve hasta iki günde bir nöbet geçirir.²²⁷

Hacı Paşa'ya göre eğer bir hılt sıtma sebebiyle bozulmaya uğrarsa buna "humma-yı müfrede" denir. İki veya daha fazla hılt ayna anda bozulmaya uğrarsa bu duruma "humma-yı mürekkebe" adı verilir.²²⁸

Hekim Bereket de Tuhfe-i Mübârizî'de Hacı Paşa'nın tanımlamasına benzer bir tanımlama yapar ve hastalığın damarlar marifetiyle hazmedilerek vücudu zayıf düşürdüğünü belirtir.²²⁹ Ayrıca eserde sıtma cân, hılt ve endâmda* ortaya çıkan özelliklerine göre üç ana başlıkta incelenir.²³⁰ Buna göre cân ile ilgili olan sıtma bir gün tutar ve bir daha tutmaz.²³¹ Hıllara yapışan sıtma ise önce kalbe ulaşır ve oradan da bütün vücuda yayılır. Bu tür sıtma hılların her birinin özelliklerine göre farklılıklar

---

²²⁴ aynı yer.

²²⁵ aynı yer.

²²⁶ aynı yer.

²²⁷ aynı yer.

²²⁸ aynı yer.

²²⁹ "...ısıtma bir garib issilikdür kim yürekden kopar ve cümle tene irer şol tamarlar sebebiyle kim sinüricidür pes tenün işine ve kuvvetine ziyan degürür..." Bkz. Hekim Bereket, s. 57.

* endâm: organ. Bkz. Hekim Bereket, (Sözlük), s. 170.

²³⁰ Hekim Bereket, s. 57-58.

²³¹ Hekim Bereket, s. 58.

gösterir.²³² Bunun ardından eserde endâmlarda ortaya çıkan sıtmadan bahsedilir. Buna göre endâmlara yapışan sıtma oradan hıtlara ve cânlara yayılır. Ardından kalbe ulaşır. Buradan da bütün vücuda yayılır. Bu tür sıtmaya “dıkk” ya da “incelik” adı verilir. Bunun sebebi hastanın çok zayıflamasıdır.²³³

Hekim Bereket bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra alt başlıklar halinde, sıtma nöbetinin aralıklarına ya da “damar”ın içinde ve ya dışında ortaya çıkışına göre hastalık hakkında bilgi vermeye devam eder. Özellikle hıtların sebep olduğu sıtmalardan ayrı ayrı bahsetmektedir. Bunlar safra sıtması, balgam sıtması, seveda sıtması ve kan sıtmasıdır.²³⁴

İshak b. Murad, Edviye-i Müfrede'nin “Isıtmaları Bildürür” başlığı altındaki bölümünde kısa süreli sıtmadan “hummâ-yı yevmî” adıyla bahseder. Uzun süreli sıtmayı da maddi ve maddi olmayan diye ikiye ayırır. Maddi olmayan sıtmayı “hummâya dıkk” olarak adlandırır. Maddi olan hummalar damar içi ve dışında olanlar olarak ikiye ayırır. Damar içinde ortaya çıkan sıtma da safradan ve sevdadan olanlar olarak yeniden sınıflandırılır.²³⁵

2. Teşhis ve Tedavisi

Müntehab-ı Şifa'da sıtmanın tedavisi için çok çeşitli ve ilginç tedavi yöntemleri vardır. Buna göre bir yabânî kurbağanın sağ ayağını hastanın boynuna asmak şifa verir. Yarım bardak sert şarap, ince doğranmış üç kara turp, bir dirhem biber, yarım dirhem ezilmiş karanfil ve kabukları soyulmuş ve ince doğranmış iki tatlı elmayı bir çömlekte karıştırıp kaynatarak oluşturulmuş şerbet de sıtma tutacağı vakitlerde hastaya kadeh kadeh içirilir. Hacı Paşa'ya göre bu ilaç rıb sıtmasına faydalıdır ve denenmiştir. Ayrıca “ak isbeteni” sütle yemek de hastalığı ortadan kaldırır.²³⁶

---

²³² aynı yer.

²³³ aynı yer.

²³⁴ Hekim Bereket, s. 58–59.

²³⁵ “...Bilgil ki ısıtma vardır ki zamanı uzun olur gec geçer. Eger zamanı kısa olursa ana hummâ-yı yevmî derler. Eger zamanı uzun olursa ya mâddîdür ya mâddî degül eger mâddî degülse ana dıkk sıtması derler ve ol a'zâ-yı sulbiyyeye 'arız olur. Eger mâddî olursa ya tamar içindedür ana dâhil-i urük derler ya tamardan taşradur ana hâric-i urük derler. Eger dâhil-i urükisa ol münkasimdür iki kısma: safrâdan ve sevdâdan...” Bkz. İshâk bin Murâd, s. 70–71.

²³⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 140.

Yine aynı esere göre, ayı dişini çocukların boynuna asmak onları sıtmaya karşı ömür boyu korur. Örümceği canlı yakalayıp ceviz kabuğuna koyup ağzını sıkıca kapamak da sıtmaya derman olur. Yavşan otunu zeytinyağıyla rıb sıtmasına sürmek ve bârkalmâyun(?) ağacının yaprağını döğüp zeytinyağıyla karıştırıp sıtmalı kişiye sürmek hastalığa karşı iyi gelir.²³⁷

Müntehab-ı Şifa'da sıtmanın tedavisiyle ilgili öneriler çok sayıdadır. Yukarıda belirtilen bitkilerin dışında başka bitkiler de vardır. Buna göre ekşi elma hastalık sırasındaki harareti düşürür, koruk suyu hastalığa iyi gelir. Kuzukulağı da harareti azaltır ve bunun dışında hem sıtmaya hem de vebaya iyi gelir. Zencefil titremeye iyi gelir. Devedikeni rıb sıtmasına ve balgamın yanmasından meydana gelmiş sevdâvî sıtmaya yararlıdır. Bakla ateşli sıtmalara, kabak tohumu safrâvî sıtmalara faydalıdır. Karpuz ve sandal ağacı şurubu hummâ-yı muhrıkayı tedavi edicidir. Sikencübîn yemenin yanında menekşe ve nilüfer şerbetleri içmek de sıtmaya iyi gelir.²³⁸

Edviye-i Müfrede de hastalığın türlerine göre tedavileri de çeşitlidir. Buna göre mutbika sıtmasının tedavisi hastanın yapısı nisbetinde bol miktarda kan aldırmaaktır.²³⁹ Hummâ-yı muhrıkanın tedavisi de yeterli miktarda kan alınarak yapılır. Bünyesini güçlü tutabilmek için ise hastaya, erik, demirhindi otu ve şirhişt (cavşir otu) yedirilir.²⁴⁰ İbnî Sinâ hummâlı insanlardan alınan kanın miktarıyla ilgili olarak şunları söyler:

“Bazı insanlar durumdan şikâyetçi olsalar bile, 2 ya da 2.5 kilodan daha fazla kan kaybına dayanabilir. Hatta hummâdan muzdarip olsalar bile, bazı sağlıklı kişiler bu kaybın bir kısmına bile dayanamazlar.”²⁴¹

Sevdâ sıtmasının tedavisinde hastalığın bu türü müzmin bir rahatsızlık olduğundan öncelikle hasta güçlü tutulur, zayıf düşürülmemeye çalışılır. Sıtma belirtileri ortaya çıkınca hastaya piliç eti yedirilir. Nöbet gününde ise hastaya ılık suyla sirkengübîn (=sikencübîn), içirilir ve o gün ona başka bir gıda verilmez. Sıtmanın

---

²³⁷ aynı yer.

²³⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 141.

²³⁹ “...ammâ kandan olan sıtma ki ana mutbika derler ya kan galebesinden hâdis olur ya kan ufûnetinden olur ilâci bu ki kan aldura ve çok akıda ve mizâcına tedbîr ede...” Bkz. İshâk bin Murâd, s. 71.

²⁴⁰ aynı yer.

²⁴¹ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 328.

etkileri iyice ortaya çıktığında ise hastaya kara helile macunu içirilerek acur ve terângübîn* yedirilir.²⁴²

İbnî Sinâ sıtmaya karşı koruyucu tedavi örnekleri de verir. Buna göre fazla sevdâdan oluşan ve dört günde bir gelen sıtma nöbetine karşı eğilimi olan birini korumak için harbah (çöpleme) denen bir bitkiyi önerir. Üç günde bir gelen sıtma nöbetine karşı eğilimi olan insan için de mahmude otunu önerir.²⁴³

Tarih boyunca en yaygın hastalıklardan biri olan sıtma, XIII. yüzyılda Anadolu'da da sık karşılaşılan bir hastalıktı. Bu durumu Eflâkî'nin Menâkıbu'l Ârifin adlı eserinden öğreniyoruz. Eflâkî hastalıklar içinde en çok sıtmadan bahseder. Yukarıda alıntılar yapılan ve aynı döneme ait sayılabilecek tıp kitaplarında olduğu gibi Eflâkî de bütün ateşli hastalıkları sıtma olarak tavsif etmiştir. Eserde Mevlânâ'ya dâir, Mevlevî tedavî usullerinden örnekler veren çok sayıda hikâye bulunmaktadır. Hikâyelerden anlaşıldığına göre Mevlânâ sıtmayı çeşitli şekillerde tedavi ediyordu. Eflâkî eserinde Mevlânâ'nın yüksek ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanan bir hastayı tedavi edişini şöyle hikâye ediyor:

“...Yine nakledilmiştir: İlahî dostlardan ve arkadaşların ileri gelenlerinden Fahreddin Sivasî –Tanrı rahmet etsin– yüksek ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanıp bir süre yatalak olmuş ve pervane gibi yanmıştı. Bütün doktorlar tedavisinden âciz kalmışlardı. Mevlânâ hazretleri kendisini ziyarete gitti, onu bu halde görünce sarmısak taneleri tedarik etmelerini ve onları dövüp hastaya yedirmelerini emretti Doktorlar bu tedavi tarzından haberdar olduklarında hastanın sıhhatinden tamamen ümitlerini kestiler; (fakat) Tanrı'nın yardımı ve onun erlerinin himmetiyle hasta hemen o gece terleyip iyileşti. Bunun üzerine doktorlar ‘Bu tedavi Mevlânâ'nın kudret elinin yaptığı bir tedavidir, yoksa bunun tıp kurallarında ve tıp kanunlarında yeri yoktur’ dediler...”²⁴⁴

Mevlânâ bir başka hikâyede de sarmısak ve badem taneleri üzerine bazı kelimeler yazarak sıtmalılı bir hastayı tedavi etmektedir:

---

* terângübîn: Basra balı, bir tür kudret helvası. Bkz. İshâk bin Murâd, (Sözlük), s. 187.

²⁴² İshâk bin Murâd, s. 71.

²⁴³ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 298.

²⁴⁴ Ahmed Eflâkî, s. 287; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakıbu'l-Ârifin'in Değerlendirilmesi)*, Konya 1977, s. 80.

“...Yine nakledilmiştir: Mevlânâ üç diş sarmısağın ve bunu yiyemeyince de üç bademin üzerini yazdı ve ardından sıtmalıya verdi, üç günde iyi oldu. Sarmısağın veya bademin üzerine yazdığıysa şudur: Ezan (ondan) ezîn (bundan) pesîn (sonuncu) (?)...”²⁴⁵

Bir başka hikâyede Mevlânâ bir gün sıtmadan şikâyet eden bir şahsa: “Yaz ve suya atıp sıtmalıya ver de Tanrı’nın lûtfuyla iyileşsin”²⁴⁶ diyerek şunları yazdırdı:

“...Ey Ümmü’l-Mildem! Eğer sen Yüce Tanrı’ya iman ettinse başını ağrıtmı, ağzı bozma, eti yeme, kanı içme. Beni veya filan kişiyi bırakıp Tanrıya şirk koşan kişiye git; çünkü ben ‘Tanrı’dan başka Tanrı yoktur, Muhammed, Tanrının kulu ve elçisidir’ diyorum.” Sıtmalı bu sudan içince iyileşti.²⁴⁷ Anlaşıldığı üzere bu olayda Mevlânâ hastanın vücuduna giren cinleri kovmayı amaçlamaktadır....²⁴⁸

Hacı Paşa da Müntehab-ı Şifa’da benzer bir tedaviyi tavsiye etmiştir:

“...sıtmayıçün üç bâdâm yazalar her birisin bir günde yedüreler evvel gün adın ikinci gün adın üçüncü gün yâsin...”²⁴⁹

Eflâkî eserinde bizzat kendisinin yakalandığı sıtmayı Ârif Çelebi’nin nasıl iyileştirdiğini şöyle anlatıyor:

“...Bir gün Lâdik’e giderken ben miskinden bir hatâ sâdr olmuştu. Bunun üzerine Çelebi bana baktı; hemen o anda halim değişti ve bende titremeyle birlikte şiddetli bir sıtma baş gösterdi; hayale döndüm. Öyle bir hale geldim ki benim için yaşamak olanaksız göründü. Beni cehennemde baş aşağı sarkıttıklarını ve oradan tekrar çıkardıklarını gözümle gördüm. Ben o hazretin ayrılığından yandım. Sık sık Azrail’i önümde cisim bağlamış bir halde görüyordum. Ne kadar yalvarıp yakardımsa da Çelebi yüz vermiyor ve hastalığımı sormaya gelmiyordu. Tam kırk gün amansız belaya tutuldum. Kurban Bayramı’nın arife gününde Kütahya’ya geldiğimizde ben biçare, zaviyenin bir köşesine çekilmiştim. Ateşim öyle yükselmişti ki kımıldamaya ve konuşmaya hiç mecalim kalmamıştı. Bitkinlik içerisinde ağlayıp inlemekle meşguldüm.

²⁴⁵ Ahmed Eflâkî, s. 249; A. Taneri, s. 81.

²⁴⁶ Ahmed Eflâkî, *aynı yer*; A. Taneri, *aynı yer*.

²⁴⁷ Ahmed Eflâkî, *aynı yer*.

²⁴⁸ A. Taneri, *aynı yer*.

²⁴⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 140.

Birdenbire Çelebi'nin başucumda durup gülümseyerek bana inayet nazarını saldığını gördüm. 'Kalk iki kulağını tut, üç kez yukarı sığra ve şu şiiri oku' dedi:

'Onlar, ey Rabbimiz biz kendi nefislerimize zulmettik' dediler*

Zulüm gitti. Merhamet et. Senin merhametin sınırsızdır.

Ben ölmüş kulun eline bir nar verdi 'Mesnevî oku ve semâyla meşgul ol' dedi. Hastalığın o anda üzerimden tamamen geçtiğini, sanki öyle bir hastalığı hiç görmemişse döndüğümü ve yeniden dirildiğimi gördüm...²⁵⁰

Eflâkî eserinin bir başka yerinde Ârif Çelebi'nin köpeği Kıtırmir'in tüyü ile tütsü yapıldığında sıtmayı geçirdiğini ileri sürmektedir. Ardından da bu iddiasını desteklemek amacıyla Kıtırmir'in diğer kerametlerini saymaktadır.²⁵¹

Müntehab-ı Şifa'da da tütsüleme ve ayet yazarak sıtmanın tedavi edilmeye çalışıldığına dair usûllerden bahsedilir. Buna göre sıtmalı hasta için, bir parça kâğıda Kur'an'dan ayetler yazılır ve suyu içirilir. Bir taraftan da üç söğüt yaprağına belirli üç kelime yazılır ve üç gün boyunca hastaya her gün bir tanesi tütsülenir veya birer dua yazılarak iki gün üst üste tütsü yapılır.²⁵²

Sıtma, araştırma sınırlarımız içinde kalan bu dönemde hekimler tarafından devirlerinin ilmi seviyesi nispetinde tedavi edilmeye çalışılmıştı. Ancak mikrobun, bilinmediği bu çağda hekimler hastalığın sebebini tam olarak anlayamadıklarından, yukarıda da görüldüğü üzere hastalığı doğaüstü güçlerle açıklama ve tedavi etme yoluna gidiyorlardı. Yine de hekimler bu metotları daha çok ölüm oranı yüksek hastalıklar için kullanmaktaydılar. Adına halk hekimliği diyebileceğimiz ve ilmî gerçeklerle örtüşmeyen metotlar daha çok Mevlevî ileri gelenlerinin başvurdukları yöntemlerdi.

3. Sıtma Salgınları

Tarihin her döneminde ve bugün bile son derece yaygın olan bu tehlikeli hastalığın XI. ve XIV. yüzyıllar arasında da çok sayıda insanın ölümüne yol açması

---

* Kur'an-ı Kerîm, A'râf, 23.

²⁵⁰ Ahmed Eflâkî, s. 692–693; Aydın Taneri bu olaydaki hastalığın, sıtma değil histeri nöbeti olduğunu ve Ârif Çelebi'nin Eflâkî'yi bu gün de uygulanan psikoterapik metodu kullanarak telkin ile tedavi ettiğini ileri sürmektedir. Bkz. A. Taneri, s. 82.

²⁵¹ Ahmed Eflâkî, s. 685; A. Taneri, *aynı yer*.

²⁵² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 139–140.

kaçınılmazdı. Ancak bahis konusu dönemde yaşanan sıtma salgınlarıyla ilgili olarak kaynakların bize aktardığı bilgiler çok azdır.

Bu durumda tesbit edebildiğimiz tek sıtma salgını 478/1084 yılına aittir. Bu tarihte Irak, Şam ve Hicaz'da hummâ ve tâûn gibi hastalıkların artması sonucu çok sayıda insan ölmüştü. İnsanlardan başka çöldeki hayvanlar ve ardından davarlar da ölmüştü. Bunun neticesinde de süt ve et bulunamaz olmuştu.²⁵³ Bu salgının dışında sıtma, Zilhicce 565/1170 Ağustos–Eylül tarihinde Musul hâkimi Mevdûd b. Zengî'nin de ölümüne sebep olmuştu.²⁵⁴

IV. CÜZZAM

A. Genel Bilgiler

Mycobacterium leprae (Hansen Basili) ile oluşan spesifik bir deri ve sinir sistemi hastalığıdır. Hastalığın giriş kapısı deridir. Başka organlarda hiçbir klinik belirti vermez. Özellikle çocukluk yaşlarında alınan bir enfeksiyondur. Hastalık genellikle deride koyu, açık veya kırmızı bir leke ile başlar. Bu lekenin içinde temas, acı ve ısı duyguları kaybolmuştur. Bunlar hastalığın özel belirtileridir. Tedavi edilmediği takdirde türlü şekil bozuklukları ile sonuçlanır. Bulaşması güç bir hastalıktır.²⁵⁵

Hastalığın çeşitli tipleri vardır. Lepromalı cüzzam ve verem görünümlü cüzzam en bilinen tipleridir. Verem görünümlü cüzzam deri üzerinde kırmızımsı veya koyu ya da açık bir leke ile kendini gösterir. Hastalık ilerledikçe bu lekeler çoğalır ve bunlara leprit adı verilir. Lepritler, hafifçe kabarık, mor–kırmızı renkli, sınırları belirgin, sert, yüzeyleri düzensiz çıkıntılardır. Hastada duyu bozuklukları ortaya çıkar. Hastalıklı sinir yolu boyunca ağrılar belirir. Bu sinir bölgesindeki nesnel duyarlılık kaybolmaya başlar. Ter ve yağ bezleri salgısında azalma olur. Kas erimesiyle birlikte felçler ortaya çıkar. Ellerin kullanılması güçleşir. “Düşük ayaklı yürüyüş” denilen özel bir yürüyüş belirir ve

---

²⁵³ İbn Kesîr, XII, s. 259.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 286–287.

²⁵⁵ R. Ural, s. 207; B. Onul, s. 760.

yüz donmuş gibidir. Bu tür cüzzamda ağız ve burunda mikrop bulunmaz. Bu tip cüzzam bulaşıcı da değildir.²⁵⁶

Lepromalı cüzzam hastalığın bulaşıcı ve en ağır şeklidir. Cilt belirtileri, iyi sınırlanmamış, bakır renginde parlak şişliklerdir. Alında, kaşta, burunda, kulaklarda ve bacaklarda görülürler. Bazen yüzün biçimini tamamen bozarlar (aslan yüzü). Kollarda etkili olan sinir iltihapları oluşur. Burun kemik ve kıkırdakları yıkılabilir. Lepromalı cüzzam çeşitli iç organları etkileyebilir. Hastalık tekrarlamalarla ilerler. Her tekrarlama da ateş, yorgunluk ve bitkinlik görülür. Hasta son derece ciddi koşullarda, genellikle çok zayıflamış olarak, böbrek iltihabı, soluksuz kalma ve enfeksiyon eklenmesiyle ölür.²⁵⁷

Cüzzamın bulaşması devamlı ve sıkı temas sonucu olur. Bu şartlar altında bile ancak % 1–6 arasında bulaşır. Cüzzamda cins, ırk ve iklimin rolü yoktur. Ancak yaş önemlidir. Çocukluk ve gençlik çağlarında hassasiyet fazladır. Hastalık genel olarak sosyal ve sağlık şartları çok geri toplumlarda yayılma yapar. Cüzzam, verem gibi alerjik bir hastalıktır. İnfeksiyonun yerleşmesi için mikrobun ve organizmanın elverişli olması lazımdır.²⁵⁸

Tanımı yapılan en eski hastalıklardan biri olan cüzzamın ilk defa Hindistan, Güney Çin veya Mezopotamya’da görüldüğü sanılmaktadır. Hastalığın Mısır mumyalarında izine rastlanmaktadır. M. Ö. II. bin yılda cüzzam Mısır, Fenike ve Filistin’de yayılmış bulunmaktaydı.²⁵⁹ Cüzzam, şifa bulmayan kötü belirtileri ve ölümle biten hastalık şekilleriyle insanları çok korkutmuştur. Mısırlılar ona “ölümden önceki ölüm” adını vermişlerdi ve cüzamlıyı “Çamur Şehri” dedikleri bir yere gönderirlerdi. Eski Çin ve Hindistan’da cüzamlılar hemen öldürülür veya yakılırdı.²⁶⁰ Hippocrates ve Aristoteles hastalıktan bahsetmişlerdir.²⁶¹ M. Ö. 300’den itibaren Büyük İskender’in doktorları hastalığın bulaşıcı şeklini (lepromalı cüzzam) teşhis etmeye başladılar ve deride yaptığı kırışıklık ve kalınlaşmalar sebebiyle “fil hastalığı” (elephantiasis) adıyla tanımladılar. Cüzzamı en iyi şekilde teşhis eden ilk hekim ise Kapadokyalı Aretaeus’tur.

---

²⁵⁶ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Cüzzam”, c. 4, s. 1440; R. Ural, s. 209.

²⁵⁷ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Cüzzam”, s. 1441; R. Ural, s. 210. B. Onul, s. 764.

²⁵⁸ R. Ural, s. 208.

²⁵⁹ M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *DİA*, VIII, s. 151.

²⁶⁰ A. Nikiforuk, s. 52.

²⁶¹ B. Onul, s. 760.

Bu hekim hastalığı salgılarla ilgili, irsî ve bulaşıcı bir hastalık olarak tanımlamıştır.²⁶² Cüzzam Avrupa’da özellikle Haçlı Seferleri sırasında çok yaygınlaşmış olmakla birlikte M. S. 100 yılında Batı Avrupa’da geniş ve yöresel olarak zaten yaygındı.²⁶³ Özellikle XIII. yüzyılda büyük bir salgın yapan cüzzam, Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca dünyanın her yerinde görülmekteydi.²⁶⁴

Cüzzâm kelimesi Arapça’da “elin kesilmesi, parmakların düşmesi” anlamına gelen “cezem” kökünden türetilmiştir. Türkçe’de daha çok “cüzzam” şeklinde söylenir. “Meczum” ise aynı kökten türetilmiş olup “cüzzamlı, kötürüm hale gelmiş, parmakları düşmüş kimse” demektir. Kelimenin bu anlamıyla İslâm’dan önce Araplar arasında bilinmesi, hastalığın Arabistan’da çok eski çağlardan beri tanındığını gösterir. Hastalığın çeşitli safhalarındaki farklı görünümünden dolayı cüzzamın yanı sıra “aslan hastalığı (dâü’l-esed) ve “fil hastalığı” (dâü’l-fil) gibi terimlerin de kullanıldığı ve bazen de baras* (ebras) ile karıştırıldığı görülür. Ancak başlangıçtan itibaren cüzzam ile baras İslâm hekimlerinin eserlerinde ayrı bablarda ele alınmışlardır.²⁶⁵

Cüzzam İslam tıbbında salgı teorisiyle açıklanmaktaydı. Buna göre kara safranın vücuda yayılarak diğer hıtlara etkisi sonucunda fizyolojik dengenin bozulmasına, saç kaş ve tırnakların dökülmesine, parmakların düşmesine ve sonunda da hastalığın kötürümlüğe yol açtığı kabul edilmekteydi. Ayrıca İslâm hekimlerince hastalığın bulaşıcı ve irsîyetle de bir ilgisi bulunduğu dikkat çekilmektedir. Latinceye tercüme edilen ilk İslam tıp eserlerinden Mecûsî’nin Kâmilü’s-sınâ’ati’t-tıbbiyye’si sayesinde cüzzamla ilgili birçok terim Batı tıp literatürüne girmiştir. Avrupa ilk defa cüzzam hakkında doğru bilgi elde etme imkânına, bu hastalığın sinir sistemiyle olan ilgisini tespit eden ünlü cerrah Ebu’l-Kasım ez-Zehrâvî’nin et-Tasrîf li-men ‘aceze ‘ani’t-te’lif adlı eserinin Latince’ye tercümesiyle kavuşmuştur.²⁶⁶

---

²⁶² M. Zeki Palalı, *aynı yer*.

²⁶³ B. Onul, *aynı yer*.

²⁶⁴ O. Kılıç, s. 42.

* baras: Abraşlık, tedavisi mümkün olmayan bir hastalık. Bkz. İshâk bin Murâd, (Sözlük), s. 112.

²⁶⁵ M. Zeki Palalı, s. 150–151.

²⁶⁶ M. Zeki Palalı, *aynı yer*.

B. XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Cıvâr Bölgelerde Cüzzam

1. Tanımı

Cüzzam, Divanü Lûgati't-Türk'te iki farklı kelimeyle ifade edilir. Birincisi “anumi” cüzzam karşılığı olarak kullanılır. Diğeri “yaman ig” yaman hastalık, miskinlik hastalığı anlamında cüzzamı ifade eder.²⁶⁷

Hastalığın adı, XIV. yüzyılda Anadolu'da Türkçe yazılmış ilk tıp kitaplarından biri olan Edviye-i Müfrede'nin sonunda yer alan “fasl-ı fi zıkr-ı esam-ı emrâz-ı bir ıslah-ı lûgat” diye başlayan kısımdaki sözlükte; Arapça “el-cüzâm”, Farsça “hûre” Türkçe karşılığı ise “taşrağular renci” olarak verilmektedir.²⁶⁸ Tervihü'l-Ervah'ta ise aslan hastalığı anlamına gelen “da'ü'l-esed” adıyla geçer.²⁶⁹

Hastalıktan Müntehab-ı Şifa'da “cüzzam rencindedür” başlığı altında bahsedilir. Burada cüzzamın sebebi olarak “hayz” gösterilir. Bütün peygamberler ve alimlerin ittifak ettiği bu görüşe göre cüzzam, hayzın eserlerindedir. Hastalığa kadınların adet dönemlerinde yapılan cinsel ilişki sebebiyet vermektedir. Haram ve mekruh kılınan bu durumdan bazı kişilerin sakınmadıklarından da bahsedilir.²⁷⁰ Tervihü'l-Ervah'ta da hastalık benzer sebeplere dayandırılır.²⁷¹ Yine Müntehab-ı Şifa'da sığır etinin çok yenmesinin yanı sıra iç yağı ve mercimeğin cüzzama neden olacağını bu yüzden bunların yenmemesi gerektiğini belirtir.²⁷²

İbn-i Sînâ da el-Kanun adlı eserinde cüzzamı yılancık, çiçek, bulaşıcı hummalar ve kangren olmuş ülserlerle birlikte bulaşıcı hastalıklar arasında sayar. Ayrıca “verem hastalığı ve pigment kaybından meydana gelen cüzzam da bulaşıcıdır” diyerek hastalığın sebebini de belirtir.²⁷³

---

²⁶⁷ A. Altıntaş, s. 69.

²⁶⁸ İshâk bin Murâd, s. 40; M. Tokaç, s. 49.

²⁶⁹ “çoh olduğün aslanda bu illet

adı da'ü'l-esed oldı hakikat” Bkz. M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁷⁰ “cüzam rencindedür cemi'i enbiya ve 'ulema ittifak etdiler ki bu renc hayzun eserlerindedür zira degme kişiler hayzdan sakınmazlar muharremdür ve mekruhdur” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 142; M. Tokaç, s. 50.

²⁷¹ M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁷² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 26; M. Tokaç, s. 51.

²⁷³ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 112.

Ahmedî, Tervihü'l-Ervah'ta hastalığın bulaşıcı olduğunu şu mısra ile belirtir:

“ider ayruğa bu ‘illet sirayet”²⁷⁴

2. Teşhis ve Tedavisi

Müntehab-ı Şifa'nın yazarına göre hastalığın belirtileri ses kısıklığı, kaşların ve kirpiklerin dökülmesi, burnun eğrilmesi, gözlerin kızarıklığı, benizin ve vücudun alaca renkli olması, yumrulara iğne batırıldığında kan çıkmaması ve idrar yapmakta zorluk çekilmesi olarak zikredilir. Cüzzamın bulaşıcı bir hastalık olduğu da belirtilir.²⁷⁵ Ahmedî de eserinde hastalığın belirtilerini sıralar. Bunlar; başlangıçta koyu kızılık, dağınıklık ve halsizlik, ses kısıklığı, nefes darlığı, dudak ve tırnak yarılmasıdır.²⁷⁶ İbn-i Sînâ ise cüzzamın erken teşhisi için dikkat edilmesi gereken belirtiler arasında kırmızı şişleri ve yüzdeki lekeleri sayar.²⁷⁷

Hacı Paşa cüzzamın tedavisinin zor olduğunu ve genellikle hastanın iyileşmediğini bu sebeple öncelikle hastalıktan uzak durup sakınmak gerektiğini belirtir.²⁷⁸

Hacı Paşa tedavisi zor olan bu hastalığa karşı neler yapılması gerektiğinden de bahsetmiştir. Buna göre bedenin dört tarafından kan alınır. Cüzzamlıya yumuşak gıdalar yedirilir. Hastanın gücüne ve yaşına göre dört hılttan boşaltılır. Bu tedavi aslında o dönem yapılan ve kan almak, perhiz ve boşaltım şeklinde özetlenebilecek en temel tedavi şeklidir.²⁷⁹

Edviye-i Müfrede de hastalığa çare olarak benzer tedavi yöntemleri tavsiye edilmektedir. Kan aldırma ve boşaltım burada da tavsiye edilir. Bundan başka perhiz de tavsiye edilir. Bunun için muslih gıdalar, kepeksiz ekmek ve yumuşak şeyler önerilir.

---

²⁷⁴ M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁷⁵ “‘alameti avazı bogulmak ve kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözler kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak kızıl ve kara ve mor yumrı olmak ve yumrısına iğne sancarlarsa kanı çıkmaz ve sidüğü atılmaz ve yapışgan rencdür” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 142; M. Tokaç, s. 52.

²⁷⁶ M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁷⁷ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 284.

²⁷⁸ “‘ilacı kolaysuzdur ve müşkildür ve ekseri hâsıl olmaz andan ırak olup sakınmak gerekdür” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

²⁷⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*; M. Tokaç, *aynı yer*.

Ayrıca bunlara susam yağı ve mum ile yapılmış bir merhem kullanılması da eklenmektedir.²⁸⁰

Kan aldırma, İbn-i Sînâ'nın da cüzzama karşı tavsiye ettiği tedavi yöntemlerinden birisidir. Ünlü hekim bu konuda eserinde şöyle der:

“Kafanın yanında iki ven vardır. Bunlardan kan alma erken safhada cüzzamda, ciddi boğaz anjini, bronşit, zatürre, ses kısılması, sıcak kan fazlalığından meydana gelen konuşamama, dalak hastalıkları ve akciğer zarı iltihabı dâhil akciğer zarı hastalıklarında yararlıdır.”²⁸¹ İbn-i Sînâ bu şekilde kan almanın nasıl yapılacağını da ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir.²⁸²

Tervihü'l-Ervah'ta istifrağ ve hamamın hastalığa karşı faydalarından bahsedilir. İstifrağlar arasında belirli bir süre olması ve hamama sık gidilmesi tavsiye edilir. Ayrıca meczumun bulunduğu mekânın ısısının yüksek tutulması gerektiği öğütlenir. Bundan başka süt kuzusu ve oğlak etinin faydalı, tavuk ve balıketinin ise hastalığı uzak tutucu etkileri olduğu belirtilir.²⁸³

İbn-i Sînâ da istifrağı cüzzama karşı tedbir olarak görür. el-Kanun'un kusmayla ilgili bölümünde; “Kusma bazı kronik hastalıklar için yararlıdır sonra ödem, melankoli, cüzzam, siyatik ve gut gibi hastalıklarda da yararlıdır” demektedir.²⁸⁴ Yine aynı bölümde kusmanın cüzamlı deride ortaya çıkan renk kaybına karşı iyi geldiğini belirtir.²⁸⁵

XIV. yüzyılda Türkçe yazılmış ilk tıp eserlerinde anne sütünün faydalarından bahsedilirken cüzzama iyi geldiği ve eşek sütünün de hastalığın tedavisinde faydalı olduğu ileri sürülür.²⁸⁶

Hacı Paşa, büyük hekim Huneyn'den* rivayet edilen ve Calinus'tan* önce yaşamış Yunan Kralı Siyazritus'un(?) bulduğu bir ilacın birçok hastalıkla birlikte cüzzama da iyi geldiği belirtilir.²⁸⁷

---

²⁸⁰ İshâk bin Murâd, s. 69; M. Tokaç, s. 53.

²⁸¹ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 331.

²⁸² *aynı yer*.

²⁸³ M. Tokaç, *aynı yer*.

²⁸⁴ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 316.

²⁸⁵ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 317.

²⁸⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 141; İshâk bin Murâd, s. 33; M. Tokaç, s. 54.

İbn-i Sînâ da ilaçlı banyolar bahsinde kükürt içeren banyoların bir çok cilt hastalığı ve diğer hastalıklarla birlikte cüzzama da faydalı olduğunu belirtir.²⁸⁸

Cüzzamlıların şifa bulmak amacıyla hamama gitmeleri hakkında Menakıbu'l-Ârifin'de de bahsedilir. Eflâkî eserinde, Mevlânâ'nın cüzzamlılarla ilgili şu hikâyesini nakleder:

“Bir kez Mevlana kaplıcaya gitmişti. Arkadaşlarda Mevlânâ'dan önce giderek hamamı yıkayıp buhurladılar, bütün müşterileri çıkardılar ve tekrar dönüp Mevlânâ'yı karşılamaya gittiler. Mevlana gelinceye kadar hamam bütün cüzzamlılar ve diğer hastalıklara tutulanlarla yine doldu. Arkadaşlar onları inciterek sudan uzaklaştırdılar. (Bunu gören) Mevlânâ hiddetle arkadaşlara bağırdı ve soyunarak suya girdi, bu hastaların yanına giderek onların yıkandığı sudan kendisi de üzerine dökündü. Orada bulunanların hepsi onun bu yüksek ahlakından ve herkese yaygın olan kereminden şaşakaldılar.”²⁸⁹

Bu tedavi yöntemlerine ek olarak İbn-i Sînâ gemi ile gezmenin ya da ufak veya büyük bir deniz aracıyla kıyıda dolaşmanın bazı hastalıklarla birlikte cüzzama da iyi geldiğini ileri sürer.²⁹⁰

Ortaçağ İslam hekimlerinin eserlerinde yer verdikleri bu tedavi yöntemleri büyük olasılıkla hastalığa karşı bir fayda sağlamıyordu. Hastalığın kaynağının hayz ve cinsellikle ilişkilendirilmesi, adlarının kötüye çıkacağı korkusuyla hekimlerin hastalığı tedavi etmekten kaçınmalarına da sebep olmaktaydı.²⁹¹

---

* Huneyn b. İshak (ö. 260/873): Eski Yunan tıbbı ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan hekim. Bkz. Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak”, *DİA*, XVIII, s. 377.

** Călinus (ö. 200 [?]): İslam Tıbbını da etkileyen ünlü Grek tabip ve filozofudur. Asıl adı Galenos olup bu isim İslâmî literatürde Călînûs şeklinde şöhret bulmuştur. Bkz. İlhan Kutluer, “Călînûs”, *DİA*, VII, s. 32.

²⁸⁷ “siyazritus büzürg hekim huneyn eydür bu terkibi calinus hekimden öndin yunan padişahı siyazritus kendüzinden cem' eyledi ve andan ötürü anun adın eyitdiler ve bu bir devadur ki ten mizacınun fesadı ki sovuksan ola ıslaha getürür tatar kurdı dutana ve boğaz ağrısına ve ma'deye ve talaga ... ve cüzamun evvel iptidasında vursalar cüzamı zayil ede” Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 105–106.

²⁸⁸ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 151.

²⁸⁹ Ahmed Eflâkî, s. 291.

²⁹⁰ *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 246.

²⁹¹ Hacı Paşa bu hususla ilgili olarak: “ve hekimler buyurmazlar ki bu rence ilac edeler ad yavuzluğu kazanmasun deyü vallahu a'lem bi's-savab” demektedir. Bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s.142.

3. Cüzamlıların Yaşayışları

Çok eski zamanlardan beri bu müzmin hastalık karşısında insanlar çaresiz kaldıklarından, halk bu hastaları aralarında görmek istememiş, korkunç şekilleri de onları tiksindirmiş ve korkutmuştur. Özellikle peygamberimizin “Aslandan kaçtığın gibi meczumdan da kaç”, “O bir vadiye inerse siz başka bir vadiye ininiz”, “Meczum ile aranızda bir mızrak boyu olduğu halde konuşun”, hadisleri ve kendisine gelen bir heyet içindeki bir cüzamlıya “Biz sana biat ettik haydi geri git” demesi ve bir gün yanına gelen cüzamlı için refakatinde bulunan bir arkadaşına “Yaygıyı topla üzerine ayaklarıyla basmasın” uyarısı İslam dünyasında cüzamlıyla temastan kaçınılması ve onlardan ayrı bir halde yaşanılması için dayanak teşkil etmiştir.²⁹² Bu düşünce doğrultusunda 572/1176–1177 yılında halife, Bağdat’ta sağlıklı kimselerden tecrid edilsinler diye cüzamlıların şehir dışındaki bir nahiyeye götürülmelerini emretmişti.²⁹³

Cüzamlıları tecrid etmek amacıyla zamanla İslam dünyasında “miskinhaneler” ortaya çıkmıştır. Halk bu hastalara karşı büyük merhamet göstermiş ve yardım etmiştir. Bu amaçla vakıflar kurulmuş cüzamlılar himaye altına alınmıştır. Buraya gelen meczumlar toplum içerisinde tanınarak sevk olunuyorlardı. Ancak bu miskinhaneler tedavi yeri değil birer tecrid yeri olmuşlardır. Cüzamlılar bu tecridhanelerde hastalıklarının doğal seyrine terk olunmuşlardı.²⁹⁴ Bu sayede hastalığın hem yayılması önlenmiş hem de her türlü ihtiyaçları giderilerek kalan ömürlerini daha rahat bir şekilde geçirmeleri sağlanmıştır.²⁹⁵

Anadolu Selçukluları döneminde Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri, Konya ve Adana gibi merkezlerde adına “mezcûmîn zâviyesi” ve idarecisine de “şeyh” denilen cüzamhaneler açıldığı bilinmektedir.²⁹⁶ XIV. yüzyılda Dulkadiroğlu Hasan Bey’in Kayseri’deki Salakon Köyü’nün gelirinin yarısını burada kurduğu bir

---

²⁹² A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Cüzam ve Cüzamlılar”, *Tarih Hazinesi*, 1950, S. 3. s. 147–148.

²⁹³ İbn Kesîr, XII, s. 521.

²⁹⁴ A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Cüzam ve Cüzamlılar”, s. 148.

²⁹⁵ M. Zeki Palalı, s. 152.

²⁹⁶ aynı yer.

cüzzamhaneye vakfettiği bilinmektedir. Ancak bu cüzzamhanenin yeri tam olarak tesbit edilememiştir.²⁹⁷

XIV. yüzyılda fakirler, dul kadınlar ve yetimlerle birlikte cüzamlılarında faydalanabilmeleri için kurulan bir başka vakıf Sivas Rahatoğulları Darürrahası'dır. Vâkıfın 720/1320 tarihinde açıldığı bilinmektedir.²⁹⁸ Aynı tarihli Arapça yazılı vakfiye defterinde, vakfın kimler için tahsis edildiği şu şekilde belirtilmektedir:

“...Vakfettiği yerler ...İşbu ev ve bostanı vakıf bütün hukuk ve hududu, dâhil ve hariç müştemilatı ile hastalık ve benzeri insanın hâli olamayacağı olaylar sebebi ile ihtiyaç ve zaruret içinde bulunan Müslüman fakirler ve miskinler, yetimler ve dul bayanların geçimleri için vakf ve tahsis edilmiştir.”²⁹⁹

Vakfiye’de gelirler beş eşit paya ayrılmıştır. Vâkıfın yoksul akrabası, azatlıları, ihtiyarlar, kocakarılar, kötürümler, hapiste olanlar, kimsesizler ve körlerle birlikte 3. pay cüzamlılara ayrılmıştı. Vakfiye’de âmâ ve cüzamlılara özel bir yer ayrılmış, onlara verilecek para yardımı miktarı da belirtilmiştir.³⁰⁰

V. DİĞER SALGINLAR

Kaynaklar, XI. ve XIV. yüzyıllar arasında yaşanan salgınların büyük çoğunluğunu veba salgınları olarak adlandırmaktadırlar. Veba, çiçek, sıtma gibi salgınların dışında hastalığın isminin belirtilmediği fakat çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet veren salgınlar da kaynaklarda zikredilmektedir.

Bu salgınlardan ilki 491/1098 yılında I. Haçlı Seferi sırasında Antakya’yı kuşatan Haçlılar arasında ortaya çıkan salgındır. Bunun sebebi kalabalık Haçlı ordusunun iâşesinin karşılanmasında başarısız olunması sonucu ortaya çıkan kıtlıktır. I.

---

²⁹⁷ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI.-XIV. Asırlar*, TTK, Ankara 1940, s. 100; Hüseyin Kayhan, “Beylikler Devri Anadolu’sunda Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, s. 107; M. Zeki Palalı, *aynı yer*.

²⁹⁸ Müjgân Uçar, “Sivas’ta Rahatoğulları Darürrahası”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1-6 Eylül 2002)*, Ankara 2005, s. 407.

²⁹⁹ *aynı yer*.

³⁰⁰ M. Uçar, s. 408.

Haçlı Seferi'nin tanıklarından Fulcherius, salgın hastalıktan bahsetmese de Haçlıların kıtlık yüzünden düştüğü bu durumu eserinde tasvîr etmiştir:

“...Efendimizin 1098'inci yılında insanlarımızın kalabalığı tarafından Antakya'yı çevreleyen tüm bölgelerin büsbütün tahrip edilmesinden sonra küçükler olduğu kadar büyükler de ifrat derecesindeki açlık sebebiyle git gide eziliyorlardı. O zaman, açlık çekenler tarlalarda yetişmekte olan fasulye filizlerini ve birçok çeşit şifalı otları tuz ile çeşnilendirmeden, aynı şekilde deve dikenini – ki bu [bitkinin dalları] ateşlik odunun yetersizliği sebebiyle iyice pişirilmediğinden yiyenlerin dillerine batıyorlardı, hatta atları, eşekleri ve develeri, köpekleri ve kemeleri* hırsla yiyip yuttular. Daha fakir olanlar hayvanların derilerini [kemiriyor] ve gübrelerinde buldukları hububat tohumlarını dahi yiyorlardı...”³⁰¹

Haçlılar için çevreden temin edilen yardımlar da yetersiz kaldı. Sağlıksız koşullar ve açlık kısa sürede salgın hastalığın sebebi oldu. Urfalı Mateos da Haçlı ordusunun durumunu şöyle tasvîr eder:

“...Frank ordusunun mevcudu o kadar büyüktü ki açlık tehlikesi baş göstermeğe başladı. Bunun üzerine Toros Dağı'nda bulunan prensler, yani Ruben'in oğlu Konstantin, Bazuni ve Oşin, Frank askerlerinin bütün ihtiyacını tatmin edecek miktarda yiyecek gönderdiler. Karadağ manastırlarının rahipleri de yiyecek şeyler göndermekle onlara yardım ettiler. Bütün Hıristiyan milletleri, bu suretle hareket edip Franklara dostluk gösterdiler. Yiyecek yokluğu neticesinde Frank ordusunda hastalıklar ve ölüm baş gösterdi. Onlar askerlerinin beşte birini zâyî ettiler. Sağ kalanlar da gurbetin acısını tattılar...”³⁰²

Bu salgın, Haçlıların yaşadığı son salgın değildi. Bu defa Antakya'nın düşüşünün (30 Cemaziyelâhir 491/3 Haziran 1098) ardından şehirde bir salgın çıktı. Haçlılar şehri zaptettikten sonra artık kokmaya başlayan cesetleri hastalık tehlikesine karşı süratle gömmeye ve şehri temizlemeye çalıştılar.³⁰³ Ancak uzun süre kuşatma altında kalan şehir zaten son derece sağlıksız bir durumdaydı. Bütün bunlar salgın

---

* keme: yer mantarı.

³⁰¹ Fulcherius Carnotensis, *Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana) Kitap 1*, Haz. Mukadder Yıldız, YL. Tezi, İstanbul 1999, s. 61.

³⁰² *Urfalı Mateos*, s. 192–193; S. Runciman, Haçlıların çektiği sıkıntıyı hastalıktan bahsetmeden sadece açlık olarak nitelendirerek bunun neticesinde ordunun yedide birinin zâyî olduğunu belirtmiştir. Bkz. S. Runciman, I, s. 170.

³⁰³ S. Runciman, I, s. 181–182.

hastalığın çıkmasına engel olamadı ve Şaban/ Temmuz ayında salgın hastalık başladı. Bu salgının ne hastalığı olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte tifüs olduğu tahmin edilmektedir.³⁰⁴

Salgının şöhretli kurbanlarının ilki Ağustos ayında ölen Le Puy Piskoposu Adhemar oldu. Onun ölümü Haçlılar açısından seferin en büyük facialarından biriydi. Zîrâ Adhemar papanın temsilcisi sıfatıyla büyük bir saygı görüyor ve seviliyordu.³⁰⁵ Salgın hastalık şehre yayılınca, canını kurtarmak isteyen birçok Haçlı reisi Antakya'yı terk ederek civar bölgelere kaçtılar. Bohemond, Amanosları aşarak Çukurova'ya indi ve bir önceki sonbaharda burada Tankred'in bıraktığı garnizonların itaatlerini kabul ederek onları takviye etti. Amacı Çukurova'yı sahibi olduğu Antakya'ya bağlamaktı. Godefroi ise kardeşi Baudouin'in kendisine bıraktığı Tell Bâşir ve Râvendan'a doğru kuzeye kaçtı. Robert de la Normandie ise Lazkiye'ye kaçmıştı. Bu sırada Raymond'un bulunduğu yer belli değildir.³⁰⁶ Temmuz'dan beri devam eden salgın hastalık Eylül ayı içerisinde gücünü yitirdi. Bu durumda Haçlı reisleri Antakya'ya döndüler.³⁰⁷

Bir sonraki salgına ait bilgilerimiz 517/1123–1124 yılına aittir. İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre o yıl birçok ülkeyle birlikte Irak'ta da kıtlık olmuştu. Hatta Irak'ın yaşadığı kıtlık da daha şiddetliydi. Bu yüzden fiyatlar çok artmıştı. Bir denk ekmeçlik buğdayın fiyatı altı dinar ve on kırata ulaşmıştı. Kıtlığın getirdiği açlık sebebiyle pek çok kişi ölmüş, ardından salgın hastalık da çıkmıştı. Neticede açlık ve hastalık yüzünden halkın çoğu kırılmıştı.³⁰⁸

Salgın hastalığa dair bir sonraki tesbitimiz 527/1133 yılına aittir. Üsâme İbn Münkız'ın naklettiği bir hadiseye göre, o yıl Atabek İmadeddin Zengî, Şehrizar hâkimi Emir Kıfcağ üzerine Musul'a ordu göndermişti. Emir'in Kûhistan dağlarının erişilmez yüksekliklerine kaçması üzerine Zengî'nin askerleri Mâsurra kalesi etrafına yerleştiler. Bundan sonrasını Üsâme İbn Münkız şöyle naklediyor:

---

³⁰⁴ S. Runciman, I, s. 194; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendan", *Belleten* LVI/216 (1992), s. 376; F. Şâmil Arık ise bu hastalığın veba olduğunun kabul edilebileceğini ifade eder. Bkz. Feda Şâmil Arık, s. 45.

³⁰⁵ S. Runciman, *aynı yer*.

³⁰⁶ S. Runciman, I, s. 196; I. Demirkent, *aynı yer*.

³⁰⁷ S. Runciman, I, s. 197.

³⁰⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 488.

“ Bu sırada kaleden bir kadın görüldü ve “Patiskanız var mı?” diye sordu. Biz de, “Alışveriş için çok iyi bir zaman” diye cevap verdik. Kadın, “Sizi defnetmek için patiskaya ihtiyacımız var. En fazla beş gün içinde hepiniz ölmüş olacaksınız” dedi. Bununla orada salgın hastalık olduğunu anlatmak istiyordu.”³⁰⁹

Üsâme İbn Münkız bunun ne tür bir hastalık olduğunu bildirmemektedir. Ancak öyle anlaşılıyor ki o sırada kale de kuşatma dolayısıyla bir kıtlık söz konusu değildir. Bunun yanında insanları beş gün gibi kısa bir sürede öldüren bu hastalığın veba olması kuvvetle muhtemeldir. Zirâ vebanın ortaya çıkması için yaşam koşullarının her zaman kötüleşmesi şart değildir.

541/1146 yılında Bağdat'ta şiddetli bir kuraklık yaşanmış, peşi sıra bölge çekirge istilasına uğramıştı. Bütün bunları yanında bir de ahalinin boğazında öldürücü bir hastalık ortaya çıktı. Bu durumu İbn Kesîr şöyle rivayet ediyor:

“Bu sene de yağmurlar çok azaldı, nehir suları azaldı etrafa çekirge yayıldı. İnsanların boğazına bir hastalık isabet etti. Bu yüzden çok sayıda insan öldü.”³¹⁰

Bir sonraki salgın 550/1155 tarihinde Irak Selçukluları Sultanı Muhammed'in Halife ile yaptığı mücadele sırasında Bağdat'ı kuşatması sonucu yaşandı.³¹¹ Bu salgında Bağdat'ta çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ahali çok zor günler geçirmişti.³¹² İbn Kesîr kuşatma ve ardından yaşananları şöyle naklediyor:

“...Sonra Sultan Muhammed gelip Bağdat'ı kuşattı ve hilafet sarayının taç kısmının karşısında büyük bir orduyla durdu. Halifenin taraftarları ona ok yağdırmaya başladılar. Halk da halifeyle birlikte omuz omuza vererek Sultan Muhammed'e karşı nefit ve benzeri şeyleri atarak şiddetlice savaştılar. Savaş bir süre devam etti. Onlar bu halde iken Sultan Muhammed'in kardeşinin Hemedan'da işleri karıştırdığı haberi gelince Sultan Muhammed kuşatmayı bırakıp bu senenin Rebiulevvel/Mayıs ayında Bağdat'tan Hemedan'a döndü. Beraberindeki askerlerle çeşitli beldelere dağılıp gittiler.

³⁰⁹ Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı*, trc. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 209.

³¹⁰ XII, s. 407.

³¹¹ Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un saltanatı (1135–1152) sona erince yerine, Melikşah'la yaptığı taht mücadelesini kazanan Muhammed (1153–1159) sultan oldu. Ancak Halife Muktefi onun sultanlığını tanımadığı gibi üzerine bir de ordu gönderdi. Bu ordu Türkmen askerleri karşısında 549/1154'te bozguna uğradı. Halife sonradan bu Türkmenlere baskın yaptı. Bu baskında çok sayıda kadın ve çocuğu esir alarak 400 bin miktarında hayvana da el koydu. Bu durum karşısında Sultan Muhammed 550/1155 yılı başında Bağdat'ı kuşattı. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2003, s. 249–250.

³¹² İbnü'l-Esîr, XI, s. 183; İbn Kesîr, XII, s. 427.

Bu savaştan sonra insanlar şiddetli hastalığa yakalandılar. Çok sayıda insan öldü. Bağdat'ın bir çok yerleri yandı. Bu hal iki ay kadar devam etti...³¹³

600/1203–1204 yılında ise bizzat İbnü'l-Esîr'in şahit olduğu öldürücü bir hastalık Musul ve çevresinden Irak'a kadar uzanan bölgede çok sayıda insanın hayatına mal oldu. İnsanların boğazlarında ortaya çıkan bu hastalıkla ilgili yaşananları İbnü'l-Esîr şöyle naklediyor:

“Bizim zamanımızda Musul'da bulunduğumuz sırada, Musul ve civarında Irak'a kadar uzanan bölgede ve diğer yerlerde buna benzer şeyler oldu. 600 tarihinde halkın boğazlarında büyük bir acı ve ağrı zuhur etti, bu yüzden pek çok kişi hayatını kaybetti. Cinlerden Ümmü Unkûd adlı bir kadın çıkmış ve oğlu Unkûd ölmüştü. Onun oğlu için yas tutmayan herkes bu boğaz ağrısına yakalandı, bu sebeple de hastalık çoğaldı. Bunlar: 'Ey Ümmü Unkûd! Bizi bağışla, biz Unkûd'un ölüm haberini duymadık' diyorlardı. Kadınlar ellerini yüzlerine ve dizlerine vurarak feryad ediyorlar, ayak takımı da aynı şeyi yapıyordu.”³¹⁴

Görüldüğü üzere bu salgın karşısındaki insanların çaresizliği, onların bu olayı açıklayabilmek için hastalığı doğa üstü güçlere dayandırmalarına sebebiyet veriyordu.

625/1228 yılında Fırat'ın taşması sonucu Dımaşk'ın da dâhil olduğu bölgede hastalıklar artmış bu yüzden çok sayıda insan ölmüştü. Bu durumu Makrizî'nin rivayetinden öğreniyoruz:

“Bu sene de Fırat'ta büyük bir selin meydana geldiği haberi ulaştı. Fırat'tan Dımaşk'a insanları kaplayan helak ve sağlıksızlık ortaya çıktı. Bu iki yer arasında hastalık ve ölüme bulaşmayan hiç bir şehir kalmadı. Dımaşk attarları her gün bin dirheme denk gelecek kadar ilaç satarlardı. Haccamlar (hacamat eden) yaptıkları hacamatlardan yaklaşık 400 dirhem alırlardı. Bu zaman çok iğrenç bir zamandı. Bu zamanda ölüm, hastalığa nispeten daha azdı.”³¹⁵

---

³¹³ XII, s. 427.

³¹⁴ XII, s. 53.

³¹⁵ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/1, s. 275.

VI. SALGIN HASTALIKLARIN TOPLUMSAL ETKİLERİ

A. Ortaçağ Toplumlarında Salgınların Algılanma Biçimi

Salgın hastalıklar, nedenlerinin anlaşılamadığı uzun yüzyıllar boyunca değişik görüşlerle açıklanmaya çalışılmış, tedavileri ve korunma yolları hususunda bir takım usuller geliştirilmiştir. Geri kalmış toplumlarda hastalıkların sebeplerinin kötü ruhlar olduğu düşünülmüş ve hekimlik görevini tabii olarak din adamları üstlenmiştir. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak da Allah'ın günahkâr insanları cezalandırmak üzere hastalıkları insanlara musallat ettiği fikri önemli oranda kabul görmüştür.³¹⁶

Bu durum Ortaçağ'ın Hıristiyan Batı Avrupa'sında çeşitli dualar, haclar, mumlar, âyinler, kutsal emanetlerle azizler sınıfına çağrı çıkarmak şeklinde kendini göstermiştir.³¹⁷ Avrupa'da insanlar veba gibi salgınlar karşısında çaresizliklerini toplu cinnet diyebileceğimiz davranışlarla dışa vurmuşlardı. Böyle zamanlarda en çok zarar görenler Yahudi azınlıklar oluyordu. Kara ölüm sırasında İsviçre ve Fransa'da dehşet içerisindeki insanlar korkularını Yahudileri yakarak yatıştırıyorlardı.³¹⁸ Vebalı hastaların yaydığı kokudan Yahudiler sorumlu tutuluyor, kuyu sularını zehirlemek ve havayı bozmak suçlarıyla toplu halde katlediliyorlardı. Bu katliamları organize edenler arasında Katolik rahipler de vardı. Bunlar Yahudileri yaktırmadan önce kazıklara çiviletiliyorlardı. Bazı rahipler de bu insanları şarap fiçilerine kapatıp Ren Nehri'ne atıyorlardı. Bu yüzden Kara ölümün ardından Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı.³¹⁹ Bazı insanlar ise vebayı, meteorlara, gezegenlerin konumuna ya da depremlerde ortaya çıkan gazlar gibi daha beşerî hadiselerle dayandırmışlardır.³²⁰

Salgın hastalıkların doğaüstü güçlerden kaynaklandığı inancı Ortaçağ'da da yaygın bir anlayıştı. Bu anlayış veba gibi salgın hastalıklarla mücadelede kurban, büyü ve tılsım gibi doğrudan tedavi ile ilgisi olmayan usullere başvurulmasına yol açmıştır.

---

³¹⁶ F. Şamil Arık, s. 31; İ. Gökhan s. 69–70.

³¹⁷ M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" trc. Necmiye Alpay, *Tarih ve Toplum*, S. 39 Mart 1987, s. 26; F. Şamil Arık, *aynı yer*.

³¹⁸ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, trc. Servet Sezgin, İstanbul 1972, s. 190.

³¹⁹ A. Nikiforuk, s. 72.

³²⁰ S. Hunke, *aynı yer*.

İslâm dünyasında da salgınlardan korunmak ve tedavi amacıyla çeşitli maddî ve manevî çarelere başvurulmuş, ilaçlar denenmiş, tılsım açmak, şeytanı kırmak, tütsü vermek, muska yazmak gibi batıl usullerle hastalıklar bertaraf edilmeye çalışılmıştır.³²¹ Bu hususla ilgili olarak Ebu'l-Ferec'in bir rivayetine³²² göre Suriye'de 561/1166 yılında yaşanan veba salgını sırasında hastalıktan kırılan Alinas şehrinde bir Türk'ün salgını durdurmak amacıyla yaptığı tılsımı örnek olarak gösterebiliriz. Hadiseye göre bu şahıs şehre geldiğinde öncelikle vebadan ölen ilk kişinin kim olduğunu sormuş ve onun mezarını açtırmıştır. Ağzının açık olduğunu görerek bir kazık marifetiyle tıkamış ve o günden sonra vebadan kimse ölmemişti. Tıp kitaplarında geçen şifalı otların ve ilaçların dışında çeşitli buhurlar ve tılsımlar da salgın hastalıklara karşı tavsiye edilmiştir. Bununla ilgili olarak Müntahab-ı Şifâ'da, bir parça çıyan otu asılan eve vebanın giremeyeceği ileri sürülür.³²³ Yine aynı esere göre bir ayı dişini çocuğun boynuna asmak onu ömür boyu sıtmadan uzak tutar.³²⁴ Tılsım ve buhur gibi tedavi usulleri daha çok Mevlevî ileri gelenlerinin başvurdukları yöntemlerdi. Bu usullere dair kaynaklarda, sarımsak dişine ya da bademe yazı yazıp hastaya yedirmek,³²⁵ bir kâğıda bir takım yazılar yazıp ardından suya atmak ve o suyu hastaya içirmek³²⁶ ya da bazı sözler söyleyerek hastanın olduğu yerde zıplaması³²⁷ gibi genellikle sıtmaya karşı kullanılan batıl tedaviler zikredilmektedir.

Bunların yanında Müslümanlar salgın hastalığa karşı faydalı olacağını düşündükleri her türlü ilacı kullanmaktan da geri durmuyorlardı. Nitekim 622/1225 yılında Musul, el-Cezire ve Irak'ta etkili olan veba salgını sırasında kadınlar soğuk bir hastalık olarak nitelendirdikleri vebaya karşı sıcaklık verdiğini düşündükleri esmer şekerin fayda edeceğini sanarak piyasadaki bütün esmer şekeri toplamaya başlamışlardı. Hekimler ise bunun hastalığa bir faydasının olmadığını bildikleri halde belki psikolojik destek mahiyetinde insanların gönüllerini hoş tutmak niyetiyle bu duruma ses çıkarmıyorlardı.³²⁸ 640/1242 yılında, Halife Müstansır Billâh da, o devirde gıda

---

³²¹ A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", s. 78.

³²² II, s. 403.

³²³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 177.

³²⁴ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 140.

³²⁵ Ahmed Eflâkî, s. 249; A. Taneri, s. 81.

³²⁶ Ahmed Eflâkî, *aynı yer*; A. Taneri, *aynı yer*.

³²⁷ Ahmed Eflâkî, s. 692-693.

³²⁸ İbnü'l-Esîr, XII, s. 410.

maddesinden çok bir ilaç olarak görülen şekeri o sırada Bağdat'ta yaşanmakta olan vebadan korunmaları dileği ile diğer ilaçlarla birlikte halka dağıtmıştı.³²⁹

İnsanoğlunun karşısında çaresiz kaldığı bu salgın günlerinde Müslüman halk genellikle camilerde toplanarak dualar ediyor Kur'ân-ı Kerim okuyor ve oruç tutuyordu.³³⁰ Bununla birlikte Müslümanlar hastalıktan korunmak amacıyla Sahih-i Buharî ve bilhassa Hz. Peygamberin veba ile ilgili hadislerini okuyorlardı. Ayrıca kurbanlar keserek fakirlere dağıtıyorlardı.³³¹ Özellikle belirtmek gerekir ki, salgınların en dayanılmaz anlarında bile Müslüman ahalide Avrupa'da yaşanan türden bir cinnet hali tezahür etmemiştir. Salgın sırasında endişe ve korku içerisinde olmakla birlikte insanlar sağ kalanları korumaya çalışarak, ölmek üzere olanlar ve ölenlerle ilgilenerek salgına rağmen hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Ayrıca Müslümanlar salgın sırasında dini vecibelerini diğer zamanlara göre daha da titizlikle yerine getiriyorlardı. Avrupa'da ise salgın sırasında dinsel törenlerden ve defin merasimlerinden neredeyse tamamıyla vazgeçiliyordu.³³²

Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin günahkâr olarak kabul ettiği³³³ cüzzamlılar, İbnî Sînâ'ya göre sadece bulaşıcı bir hastalığın kurbanıydılar.³³⁴ İbnî Sînâ'nın bu tesbiti İslâm dünyasında yaygın bir görüş olarak diğer hekimler tarafından da benimsenmişti. Bununla birlikte cüzzamlılar Batı'da da İslâm dünyasında da toplumdan tecrit ediliyorlardı. Avrupa'da cüzzamlıyı toplumdan ayırmak için bir cenaze töreni düzenlenir ardından hasta, papaz tarafından bir cüzzam evine terk edilirdi. Böylece cüzzamlı, toplumdan dışlanarak kilise himayesinden mahrum bir şekilde sefalet içerisinde bırakılırdı.³³⁵ Philip Hitti Avrupa'da XII. asırdan itibaren başta cüzzamlı evleri olmak üzere, çok sayıda hastahane ve darülacezenin aniden ortaya çıkmasını Haçlı Seferleri vasıtasıyla İslâm dünyasının etkisi olarak görmektedir.³³⁶

³²⁹ İbn Kesîr, XIII, s. 306; İbn Tagrıberdî, *en-Nücumü'z-zahire fî müluki Mısır ve'l-Kahire*, VI, s. 345.

³³⁰ İbn Kesîr, XIV, s. 349; Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 779; *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 147.

³³¹ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, aynı yer.

³³² Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" s. 47.

³³³ A. Nikiforuk, s. 56.

³³⁴ *el-Kânûn fî't-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 112.

³³⁵ S. Hunke, s. 179; A. Nikiforuk, s. 51.

³³⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi IV*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s.1068.

Müslümanlar arasında da cüzzamlılar tecrid ediliyordu ve bu uygulamanın gerekçesi Hz. Peygamberin hadislerine dayandırılmaktaydı. İslâm ülkelerinde bu maksatla cüzzamlılar için “miskinhâneler” kurulmuş bakımlarını sağlamak amacıyla da bir takım akarlar tahsis edilerek merhamet gösterilmişti. Ancak bu mekânlar tedaviden ziyâde tecrid maksatlı kullanılıyorlardı.³³⁷ Yine de bu kurumların yaptığı yardımlar sayesinde meczumlar tecrid edilseler de terk edilmemiş olurlardı.

B. Salgınların Nüfus Üzerindeki Etkileri

Bir yıl ya da bir ay gibi kısa bir süre zarfında milyonlarca insanın ölümüne yol açan salgın hastalıklar dünya nüfusu üzerinde olumsuz mânâda büyük tahribat yapmıştır. Belki de XIX. yüzyıla kadar aralıklarla yaşanan büyük salgınlar olmasaydı dünya tarihi çok farklı bir seyir izleyebilirdi. Özellikle veba salgınları dünya nüfusunun artışı üzerinde frenleyici etkisi bulunan en önemli faktörlerden birisi olarak kabul edilebilir. Veba olmasaydı kesintisiz nüfus artışı daha erken başlamış olacaktı.³³⁸

XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu ve çevresinde salgınlar yüzünden çok sayıda insan, ya hayatını kaybetmiş ya da yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştı. Salgınlar sırasında ölen insanların sayısı konusunda kaynaklar bazı rakamlar verirlerse de bunların büyük bir kısmı çok abartılı ve kabulü mümkün olmayan oranlardadır. Çünkü bir şehirde öldü denilen insan sayısı çoğu zaman orada yaşayan tahmini insan sayısından fazla olarak verilmektedir. Bazı kaynaklarda ise ölenlerin sayısı hakkında “sayısı belirsiz insan öldü” gibi ifadelerle tahribatın büyüklüğüne işaret edilmiştir.³³⁹

Salgınların nüfus üzerinde yaptıkları tahribata çok sayıda örnekten en çarpıcı olanlarından birini veren Ebu'l-Ferec, 469/1076–1077 yılında etkili olan salgının ardından Şam ahalisinin sayısının 300 binden 3 bine indiğini bildirmektedir.³⁴⁰ Aynı müellifin haber verdiği 470/1078 İstanbul salgını ise, dört ayda 160 bin insanın ölümüyle neticelenmişti.³⁴¹ 656/1258 yılında Moğolların Bağdat kuşatması sırasında ortaya çıkan salgının ardından, kaynaklarda nüfusu daha önce milyonla ifade edilen

³³⁷ A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Cüzzam ve Cüzzamlılar”, s. 148.

³³⁸ F. Şamil Arık, s. 32; İ. Gökhan s. 355.

³³⁹ İ. Gökhan, s. 355–356.

³⁴⁰ I, s. 327.

³⁴¹ I, s.328

şehirde, “tek tük” insanın kaldığı rivayet edilmektedir.³⁴² 657/1258–59 yılında yine Moğol muhasarasında benzer bir akıbeta uğrayan Meyyâfârikîn’de salgının ardından şehirde 63’ü sivil 42’si asker olmak üzere sadece 105 kişi kaldığı kaydedilmektedir.³⁴³ 695/1296 yılında kıtlık ve veba yüzünden Berkâ’dan kaçan 82 bin kişi Suriye’ye göç etmiş ve burada da zaten var olan kıtlıktan kaynaklanan ölümlerin artmasına yol açtığı gibi veba salgınına da sebebiyet vermişlerdi.³⁴⁴

Salgınların nüfus açısından irdelenmesi gerektiğinde 749/1348 vebası için özel bir parantez açmak gerekir. Zîrâ tarih boyunca insan popülasyonu üzerinde bu kadar yıkıcı boyutlara ulaşmış herhangi bir vaka kaydedilmemiştir. Vebanın sadece Avrupa’da üç yılda sebep olduğu ölü sayısı 23 milyon 840 bin, yani nüfusun yaklaşık 1/3’ü idi. Bu yüzden Avrupa XIII. yüzyıldaki nüfusuna bir daha ancak XVI. yüzyılda ulaşabildi.³⁴⁵ Kara ölümün Anadolu’da yaptığı nüfus tahribatı hakkında herhangi bir rakam verilmemektedir. Bununla birlikte kaynaklarda Trabzon halkının sadece 1/5’inin hayatta kaldığı,³⁴⁶ Antakya ve Sis (Kozan) ahalisinin neredeyse tamamının öldüğü,³⁴⁷ Kayseri ve Karaman’ın dağ ve ovalarının ölümlerle dolup, artık buralarda sağ bir insanın kalmadığı şeklinde benzetmelerle faciyanın boyutları çizilmektedir.³⁴⁸ Bu da salgının Anadolu’nun nüfusu üzerinde yaptığı tahribatın büyüklüğünü kavrayabilme hususunda kolaylık sağlamaktadır. Salgın Akdeniz adalarında da nüfusu eritmiş pek çok adayı ıssızlaştırmış, Kıbrıs’ta da ada halkının yarısını öldürmüştü. Hatta adanın Hıristiyan çoğunluğu kendi nüfuslarının hızla azalması sebebiyle adanın Müslüman azınlığın eline geçmesinden korkarak onların hepsini bir günde katletmişlerdi.³⁴⁹

Kara ölümün Suriye nüfusuna etkisini de sayılarla ifade etmek çok zordur. Ancak salgının henüz Dımaşk’a ulaşmadığı günlerde, Gazze nâibinin Dımaşk nâibine gönderdiği mektuba göre, ölü sayısının yirmi günde 10 milyonu bulduğu

³⁴² İbn Kesîr, XIII, s. 365–366; Aynî, *İkdü’l-Cuman fî Tarihi Ehli’z-Zaman*, s. 175–176; İ. Gökhan, s. 142–143.

³⁴³ Claude Cahen, “XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad’a Göre)”, s. 103; O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 184; F. Şamil Arık, s. 54; G. Ögün Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Kıtlık”, s. 21.

³⁴⁴ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, I/3, s. 809 (Neşredeninin dipnotu); İ. Gökhan, s. 166–167.

³⁴⁵ A. Nikiforuk, s. 76.

³⁴⁶ O. Kılıç, s. 29–30.

³⁴⁷ İbnü’l-Verdî, *Tarihu İbnü’l Verdî*, II, s. 340; İ. Gökhan, s. 225.

³⁴⁸ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 774; İ. Gökhan, *aynı yer*.

³⁴⁹ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 774–775; İbn Kesîr, XIV, s.349; İ. Gökhan, s. 226–227.

bildirilmekteydi. Bu sayı bölgenin nüfusu açısından son derece mübalağalı olduğundan güvenilir değildir. Bununla birlikte sonradan Dımaşk, Halep, Kudüs de ölümlerin günde binlerle ifade edilmeye başladığı³⁵⁰ ve salgının aralıksız bir yılı aşkın sürdüğü hesaba katılırsa ölü sayısı hakkında “milyonlarca” ifadesini kullanmanın yanlış olmayacağı görülmektedir.

Salgın hastalıkların nüfus üzerinde yol açtığı bu yok edici etkileri doğal olarak bölgenin ekonomik ve sosyal yapısında da aynı derecede karşılık bulmuştu.

C. Salgınların Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkileri

Veba gibi salgın hastalıklar ortaya çıktıkları bölgelerde ticâret akışını sekteye uğrattığı için iktisâdi hayat üzerindeki etkileri de ağır olmuştur. Zîrâ bu hastalıklar sebep oldukları çok sayıdaki insan kayıpları ve göçler dolayısıyla iş ve çalışma hayatını felce uğratmışlardır. Bu suretle tarım ve hayvancılık yeterli derecede yapılamadığından belli kalemlerde, özellikle temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlık ve pahalılık had safhaya çıkıyordu. Bu durum toplumların hayat şartlarını etkilediği gibi devletlerin ekonomisi üzerinde de olumsuz neticelere yol açıyordu.³⁵¹

İktisadi krizler sırasında kıymetini yitiren para, salgınlar sırasında da aynı akıbete uğramaktaydı. Başka bir deyişle salgınlar iktisadi krize yol açarken para doğal olarak değer kaybına uğruyordu. Paranın alım gücünün zayıflaması buğday, un, ekmek, et gibi zorunlu gıda maddelerinin azlığından kaynaklanıyordu. Ancak bazı salgınlarda çok sayıda insanın ölmesi talebin düşmesine sebep oluyor, bu da emlâk ve dokumacılık gibi diğer ticari faaliyet alanlarında ucuzluğa sebebiyet verebiliyordu.³⁵² 469/1076–1077 salgını bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. İbnü’l-Esîr bu salgının ardından ölenlerin çokluğu sebebiyle çalışacak kimse bulunamadığını bunun neticesinde de mahsulün toplanamadığını bildirmektedir.³⁵³ Ebu’l-Ferec de aynı salgın sırasında Dımaşk ahalisinin nüfusunun 300 binden 3 bine indiğini ve şehirdeki 240 ekmekçiden geriye

---

³⁵⁰ İbn Kesîr, XIV, s. 351–352; Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 779; İ. Gökhan, s. 243.

³⁵¹ F. Şamil Arık, s. 32–33.

³⁵² İ. Gökhan, s. 346.

³⁵³ X, s. 102.

sadece 2'sinin kaldığını, değeri 300 dinar olan bir evin salgından sonra 1 dinara bile alıcı bulamadığını rivayet eder.³⁵⁴

Kara veba salgını Suriye'de köylerin ve çiftliklerin boşalmasına sebep olmuş, ticareti büyük ölçüde sekteye uğratmıştı. Şehirlerde bir çok meslek kolları faaliyetlerini durdurmuş, pek çok dükkân kapandığından çarşılarda alışveriş neredeyse durmuştu. Ahali salgınlar dolayısıyla öldüğü için araziler ekilememiş hasat yapılamamıştır. Makrizi bu hususla ilgili şu çarpıcı ayrıntıyı verir; “Adam 20 işçisiyle toprağını düzeltmeye gitti, ama hepsi birer birer öldü. Adam hepsinin teker teker düşerek öldüklerini görüyordu.”³⁵⁵ Vebanın bu hızlı ve ağır sonuçları elbette hastalığa karşı çabuk ve etkili tedbirleri almayı da güçleştiriyordu.

Kara ölüm Akdeniz'de ticareti neredeyse bitirmişti. Yine aynı müellifin rivayetine göre; ticaret gemileri uğradıkları Akdeniz adalarında mallarını satabilecekleri kimse bulamıyor, hattâ çaresizlik yüzünden mallarını hibe ederek ellerinden çıkarmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum ölümlerin boyutunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Öyle ki bazen bu mallar denize atılıyordu. İçinde 32 tüccar ve bunlara ait 300 adam bulunan bir gemi İskenderiye limanına yanaştığında. dört tüccar, kırk denizci ve bir kölenin dışında diğerleri vebadan ölmüştü.³⁵⁶

Hayvanlar arasında görülen veba salgınları da ülke ekonomileri üzerinde etkili idi. 478/1085 yılında Şam, Irak, İran ve Hicaz'da humma ve veba gibi hastalıklar önce hayvanlar arasında yayılmış, bu sebeple et ve süt bulunamaz olmuş ardından şiddetli bir kıtlık yaşanmıştı. Kıtlığın ardından salgın insanlar arasında yayılmış ve çok sayıda insan yaşamını yitirmişti.³⁵⁷

D. Salgınların Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri

Salgınlar dolayısıyla zaman zaman toplumsal kargaşa ve düzensizlikler ortaya çıkabiliyordu. Bu durum geçici bazen de daimi göçlere sebep olmuştur. Zîrâ insanlar

---

³⁵⁴ I, s. 327.

³⁵⁵ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 775; İ. Gökhan, s. 353–354.

³⁵⁶ Makrizî, *Kitabü's-Sülûk*, II/3, s. 776; İ. Gökhan, s. 227.

³⁵⁷ Ebu'l-Ferec, *aynı yer*; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX, s. 575; İbn Kesîr, XII, s. 259; O. Kılıç, s. 27–28.

herhangi bir yerde çıkan salgından korunmak amacıyla toplu halde yurtlarını terketmek zorunda kalabiliyorlardı. Bu sebeple şehirlerin bile yerleri değişebilmiştir.³⁵⁸

Salgınların sebep olduğu göçlere, 695/1296 yılında Mağrib’de Berkâ bölgesi halkından 82 bin kişinin Suriye’ye, 50 bin kişinin de Mısır’a yaptığı büyük göçü örnek olarak verebiliriz.³⁵⁹ İbn Kesîr de bu hususla ilgili olarak 749/1348 salgını sırasında Dımaşk’ta bir günde 300 kişinin öldüğünü gören ahalinin ürküp şehirden kaçtıklarını kaydetmektedir.³⁶⁰

Salgınlar sırasında, özellikle 749/1348 vebasının ve sonradan bu hastalığın kısa aralıklarla tekrarlanmasının oluşturduğu hüznün ve matem havası tabiatıyla insanların sosyal ve ilmî faaliyetlerini yavaşlattı veya tamamen durdurdu. Âlimlerin çoğu bu salgınlarda öldüğü için kitaplara ve ilme değer verenlerin sayısının da azaldığı anlaşılmaktadır. Hatta pek çok kitap belki de sahiplerinin şiddetli ihtiyaç içerisinde olmaları yüzünden hayvanların sırtlarına yüklenerek çarşılarda çok ucuz fiyata satılmaya çalışılıyordu. Müezzinler ve cemaatin çoğu öldüğü için camilerde ezan okunmaz namaz kılınmaz oldu. Kayıpların çokluğu ve yaygınlığı sebebiyle yaşanan yas eğlence düğün ve bayramlara ilgiyi azalttı.³⁶¹

İnsanlar salgınlar sırasında biraz da hastalıkların sebebi olarak gördükleri günahkârlıklarından arınmak amacıyla içkilerini döktüler, oyun ve müzik aletlerini de kırdılar. Salgınları kendilerine verilen ilahi bir ceza ya da uyarı olarak algılayıp, ibadetlerini ve hayır işlerini arttırarak daha mütedeyyin bir hayata yöneldiler.³⁶²

E. Siyasî–Askerî Etki ve Sonuçları

Salgın hastalıklar tarih boyunca pek çok savaşın seyrine ve doğrudan sonucuna etki etmişlerdi. Ordular düşmandan başka çoğu zaman salgın hastalıkla da mücadele etmek zorundaydılar.³⁶³ Zira Düşmanların aylarca yapamadığını salgın birkaç günde yapabiliyorlardı. Bu hastalıklar Ortaçağ’da bazen kuşatma altındaki bir şehrin

---

³⁵⁸ F. Şamil Arık, s. 33.

³⁵⁹ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, I/3, s. 809 (Neşredeninin dipnotu); İ. Gökhan, s. 166–167.

³⁶⁰ İbn Kesîr, XIV, s. 350

³⁶¹ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 772–786; İ. Gökhan, s. 364–365.

³⁶² İbn Kesîr, XII, s. 173; el-Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk*, II/3, s. 780.

³⁶³ O. Kılıç, s. 97.

savunmasını tamamen çökertebiliyor bazen de istilacı devasa orduları buzun erimesi gibi hızla küçültüp, bir ok atmaya bile gerek bırakmadan imha edebiliyordu. Bazen de veba ve benzeri hastalıkları yapan mikroplar bir nevi biyolojik savaş işlevi görebiliyordu.

Bu hususla ilgili olarak daha önce bahsi geçen salgınlar arasından çok sayıda örnek göstermek mümkündür. Buna göre 491/1098 yılında Antakya önlerine gelen haçlı ordusu, kıtlık neticesinde çıkan salgın yüzünden mevcudunun 1/5'ini yitirmişti.³⁶⁴ 548/1154 yılında Ermeni baronluğu üzerine çıktığı seferde Toroslari aşan Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud'un ordusu, hayvanlarında çıkan salgın hastalık yüzünden büyük zayıflık vererek dağılmış, bu durum karşısında Ermeni prensi II. Thoros, karşı atağa geçerek Develi'ye kadar bölgeyi yağmalamıştı.³⁶⁵ Yine 586/1190 yılında Alman imparatoru komutasındaki büyük haçlı ordusu Antakya'ya ulaştığında salgınlar ve açlık yüzünden mevcudu oldukça azalmış sefil bir topluluk haline gelmişti.³⁶⁶ Moğolların 657/1258–59 Mardin kuşatmasının neticelenmesinde de veba belirleyici olmuştu. Kuşatma sırasında çıkan salgın pek çok insanın yanında emir Necmeddin Gâzi'nin de ölümüne sebep oldu. Müstahkem mevki ve tahkimatı dolayısıyla Mardin'den artık ümidini kesmiş olan Moğollar, ancak vebanın yardımıyla şehri tâbiyet altına alabildiler.³⁶⁷

749/1348 yılındaki Kefe kuşatmasında Moğollar vebalı cesetleri surların üzerinden atarak şehirdekilere hastalık bulaştırmak suretiyle vebayı biyolojik bir silah gibi kullanmışlardı. Kuşatmadan sağ kurtulmakla birlikte, hastalık mikrobunu kapmış olan insanların pek çoğunun Ceneviz'e ancak cesetleri ulaşabildi. Üstelik kara ölümü Kırım'dan Avrupa'ya getirenler de bunlar olmuşlardı.³⁶⁸

749/1348'de patlak veren vebanın Avrupa kentlerinde çok büyük insan kaybına yol açması bu salgından daha az etkilendiği ileri sürülen Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf düşen Avrupa karşısında avantajlı bir duruma geçtiği ve

---

³⁶⁴ *Urfalı Mateos*, s. 192–193.

³⁶⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 392; Süryani Mihail, s. 173; *Urfalı Mateos*, s. 308–309; Vardan, s. 203; O. Turan, *Türkiye*, s. 191–192; F. Şamil Arık, s. 47.

³⁶⁶ İbnü'l-Esir, XII, s. 52–53; İbnü'l-Adim, s. 422; R. Şeşen, "İmad al-Din al-Katib al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler" s. 348–349; S. Runciman, III, s. 13–14; F. Şamil Arık, s. 50–51.

³⁶⁷ Ebu'l-Ferec, II, s. 575–576; O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 184; F. Şamil Arık, s. 54–55.

³⁶⁸ A. Nikiforuk, s. 71.

ilerlemesinin buna bağlı olduğunu savunan görüşler vardır. Ancak Osmanlıların rakiplerinin bölünmüşlüğü ve diğer zaaflarının Osmanlıların Rumeli ftuhatında etkili olduğunu göz ardı etmek, tarihi olayları tek sebebe bağlamak gibi bir yanılığı beraberinde getirir.³⁶⁹ Zirâ Osmanlıların Rumeli fthtındaki bağarısı, siysi, coğrfi, askeri, iktisâdi ve sosyal boyutlarının göz ardı edilemeyeceği bir konudur.

---

³⁶⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, trc. Ayşe Berktaş, İstanbul 2000, s. 56; O. Kılıç, s. 102–103.

II. BÖLÜM

XI. ve XIV. YÜZYILLAR ARASINDA ANADOLU VE CİVÂR BÖLGELERDE DİĞER HASTALIKLAR

Kaynaklarda salgın hastalıkların dışında daha pek çok hastalıktan bahsedilmektedir. Bu hastalıklardan bazıları kimi zaman bir emirin hastalanması ya da bir vezirin veyahut meşhur bir şahsın yakalanması dolayısıyla sık sık zikredilirler. Bu bölümde salgınların dışındaki hastalıklar arasında en çok bahsi geçenler incelenmektedir.

I. KULUNC

Kabızlıktan ve bağırsaklarda gaz birikmesinden kaynaklanan bir tür sancıdır.³⁷⁰ Hastalık Divanü Lûgati't-Türk'te "topulgak" olarak isimlendirilir.³⁷¹ Müntahab-ı Şifâ'nın on dokuzuncu bâbı kuluncla ilgilidir ve burada hastalık şu şekilde tanımlanır:

"kulunc bir agrıdır ki bagarsuklarda olur kişi hacetine varmak zahmetile olur belki içi hiç geçmez olur"³⁷²

Edviye-i Müfrede de kulunc için ayrı bölüm yer alır ve burada da hastalığın benzer bir tanımı yapılır:

"bir 'illetdür ki kişinün içi bağlanur taşra varmaz ve içinde sancu olur, kusar ve iştahsı az olur"³⁷³

---

³⁷⁰ İshâk bin Murâd, (Sözlük) s. 156.

³⁷¹ A. Altıntaş, s. 66.

³⁷² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 100.

Tuhfe–i Mübârizî’ye göre bağırsaklar altı türlüdür ve kulunc ağrısını ortaya çıkaran beşincisinin adı kolondur.³⁷⁴ Hastalığın en önemli sebebi bağırsakların gazla dolması olarak gösterilir.³⁷⁵ Bunun yanında yoğun balgam ve kuru yemekler kulunca sebep olabilir.³⁷⁶

Müntahab–ı Şifâ’da hastalığın belirtileri; ağrı yapması, gazın az çıkması, iştahsızlık, mide bulantısı, bel ve baldırların ağrması olarak gösterilir.³⁷⁷ Ayrıca Tuhfe–i Mübârizî’ye göre cinsel isteksizlik de hastalığın belirtilerinden biridir.³⁷⁸

Hastalığa çare olarak Hekim Bereket, sıcak suyun bağırsaklardaki gazı çıkardığını dolayısıyla kuluncu açtığını ifade eder.³⁷⁹

Hacı Paşa’ya göre hastalığın tedavisi için öncelikle iki defa lavman yapılır. Lavmandan birkaç gün sonra beş dirhem* sinâmekî, beş dirhem pespaye, yedi dirhem çekirdeksiz kızıl üzüm, beş tane incir, bir tutam baldırı kara, rezene tohumu, kereviz tohumu, anason tohumu ve kimyon bir arada kaynatılır; üzerine biraz günlük(?) ve sakız serpilip hastaya içirilir. Bundan başka hasta tuzlu suda kaynamış horoz eti ve doğan eti yerse faydalı olur. Ayrıca bir kişi doğan etini karnına bağlarsa onu hiçbir zaman kulunc tutmayacağı ileri sürülür. Durakotunun kökü kaynatılıp hastaya içirilirse ağrıları yok olur. Hacı Paşa bunların dışında eserinde çeşitli tiryakları da kulunc için tavsiye etmiştir.³⁸⁰

Edviye–i Müfrede’de tedavi için ilk olarak ayâric–i faykara** içilmesi tavsiye edilir. Suyla ezilmiş acur, keneotu tohumu yağı ve kızıl şekerin(?) karıştırılarak içilmesi

---

³⁷³ İshâk bin Murâd, s. 65.

³⁷⁴ Hekim Bereket, s. 42.

³⁷⁵ Hekim Bereket, s. 91; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*; İshâk bin Murâd, s. 66.

³⁷⁶ İshâk bin Murâd, s. 65–66.

³⁷⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

³⁷⁸ Hekim Bereket, *aynı yer*.

³⁷⁹ Hekim Bereket, s. 84.

* dirhem: Anadolu’da 3,086 grama tekabül eden ve Osmanlı ağırlık sistemine göre miskalin 2/3’üne, okkanın ise 1/400’üne eşdeğer bir ağırlık birimidir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 6.

³⁸⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 100–101.

** ayâric: Genellikle formülü bulucusu hekimin adıyla bilinen bir grup macunun genel adıdır. Bkz. İshâk bin Murâd, (Sözlük) s. 109.

tavsiye edilir. Ayrıca içine eklemek doğranmış et suyu, tavuk çorbası ve hatmi suyu da kulunc hastalığına karşı faydalıdır.³⁸¹

Kulunc hastalığı kaynaklarda önemli kişilerin ölüm sebebi olmasıyla ilgili olarak yer yer zikredilmektedir. Bu hastalığa yakalanarak hayatını kaybedenlerden birisi Selahaddin Eyyubî'nin önce Dımaşk'a ardından da İskenderiye naibliğine atadığı Turanşah'tır. İbn Kesîr'in rivayetine göre Turanşah 576/1180–1181 yılında İskenderiye'de bir süredir müptelâ olduğu kulunc ağrıları neticesinde hayatını kaybetmiştir.³⁸²

Türkiye Selçuklu sultanlarından biri olan Rükneddin II. Süleymanşah da bu hastalıktan vefat eden önemli tarihsel şahsiyetlerden biridir. Kaynakların rivayetine göre Sultan, Gürcü seferine giderken Konya–Malatya arasında 6 Zilkade 600/6 Temmuz 1204 günü bu hastalıktan öldü. Sultan kulunc ağrılarını ölümüne kadar yedi gün ve yedi gece boyunca çekmişti.³⁸³

Kulunc ile ilgili olarak kaydedilen diğer bir vaka Alaaddin Keykubad devrine aittir. 618/1221* yılında gerçekleştiği tahmin edilen hadiseye göre sultan Alaiye'nin (Alanya) fethinin ardından Antalya'ya dönerken yolda Alara kalesini de teslim almak ister ve kale önüne geldiğinde elçilerini kale kumandanına gönderir. Korku ve sıkıntı içerisindeki kumandanda aniden kulunç ağrıları zuhur eder ve kısa sürede ölür. Bu duruma şahit olan kalenin ileri gelenleri, korkunun etkisiyle kaleyi sultanın elçilerine teslim ederler.³⁸⁴ İbn Bibi kale kumandanının yaşadığı hadiseyi şöyle tasvir eder; “Sultanın bu fermanını iletip gizli sırrı açıkladıkları zaman onun heybetinden ve şevketinden korkan kale yöneticisinin dünyayı gören gözleri karardı. Büyük bir korku ve dehşet içinde sıkıntıya düştü. Semavi bir rastlantı ve Rabbâni bir takdirle kulunc illetine yakalandı. O şaşkınlık ve korku içinde ömrünü ve canını Yaradan'a teslim etti.”³⁸⁵

---

³⁸¹ İshâk bin Murâd, s. 66.

³⁸² İbn Kesîr, XII, s. 536.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, XII, s. 166; İbn Kesîr, XII, s. 121; O. Turan, *Türkiye*, s. 262.

* İbn Bibî'nin belirtmediği fethin tarihini Osman Turan, eski bir takvime dayanarak ve hadiselerin kronolojik sırasına göre 618/1221 yılında olduğunu kabul etmek gerektiğini ileri sürer. Bkz. O. Turan, *Türkiye*, s. 337.

³⁸⁴ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umuril-Alâiyye (Selçuknâme)*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996 c. I, s. 269; O. Turan, *Türkiye*, s. 337.

³⁸⁵ İbn Bibî, *aynı yer*.

Eflâkî Menâkıbu'l-Ârifin'de kulunca, Arif Çelebi ve dostlarına eziyet eden Bahadır isimli zata musallat olması hasebiyle değinmiştir. Buna göre eziyetin ardından Arif Çelebi medreseye dönmüş ve yaşadıkları hadiseye çok üzülüp sıkılmıştı. Kısa bir süre sonra ise Bahadır'ı amansız bir göbek kuluncu tutmuş ve acıdan yerde yuvarlanmaya başlamıştı. Ne kadar macun ve tiryak verdilerse de ağrıları dinmemişti. Sonra hasta bir arabaya konulup Larende'ye (Karaman) götürülmek üzere yola çıkarıldıysa da şehre varamadan yarı yolda ölmüştü.³⁸⁶

II. SARA

Sara (epilepsi) genellikle geçici bilinç yitimi ve kasılmalar gibi özellikleri olan nöbetli bir hastalıktır. Hastalığa yol açan birçok neden olmakla birlikte sara nöbetleri genellikle beynin elektrokimyasal mekanizmalarında meydana gelen ve nedeni bilinmeyen aksaklıkların sonucu ortaya çıkarlar. Çok eski zamanlardan beri bilinen bu hastalığı Hipokrat M.Ö. 400 yıllarında tanımlamış ve bir hastayı da başarıyla tedavi etmiştir. Eskiden insanlar saralıları bazı kötü ruhların etkilediğini sanırlardı. Başta Büyük İskender, Jül Sezar ve Napoleon olmak üzere tarihte birçok ünlü kişi bu hastalıktan muzdariptiler.³⁸⁷

Hastalık, Divanü Lûgati't-Türk'te, "talgan iğ" olarak isimlendirilir.³⁸⁸ Tuhfe-i Mübârizî'de ise Arapça adıyla "sar'a" olarak bu gün de kullandığımız biçimiyle geçer.³⁸⁹ Edviye-i Müfredede'de ise bu hastalık için, Türkçe "uçuk dutmak" ve Arapça "sar'a" olmak üzere iki isim kullanılmıştır:

"ve ol sar'a ki uçuk rencidür"³⁹⁰

Bu eserlerde hastalığın mahiyetinden çok tedavisi için tavsiyeler vardır. Tuhfe-i Mübârizî'de hastalığın belirtileri; ağır uyku, ansızın düşmek ve ağız köpürmesi olarak gösterilir.³⁹¹

---

³⁸⁶ Ahmed Eflâkî, s. 676.

³⁸⁷ Sağlık Ansiklopedisi, "Sara", c. IV, s. 1260.

³⁸⁸ A. Altıntaş, s. 67.

³⁸⁹ Hekim Bereket, s. 91.

³⁹⁰ İshâk bin Murâd, s. 85.

³⁹¹ Hekim Bereket, *aynı yer*.

Hekim Bereket diz kapağı ve topuk arasının topuğa yakın kısmından hacamat yoluyla kan aldırmanın sar'a hastalığına çok iyi geldiğini ifade eder.³⁹² İshâk bin Murad ise sıcak ve kuru olarak tanımladığı oğulotunun bir çok hastalıkla birlikte saraya da faydası olduğunu bildirir.³⁹³ Ancak bir başka yerde özelliklerini yine sıcak ve kuru olarak vurguladığı kerevizin bu hastalığı harekete geçirmesi dolayısıyla zararlı olduğuna da değinmiştir.³⁹⁴

Kaynaklarda sara ile ilgili vakalar az da olsa vardır. Bunlardan ilki 403/1012 yılında Bağdat'ta sara hastalığından ölen Feyruz Ebu Nasr'dır. Büveyhîlerin Bağdat dahil bir çok şehrinin valiliğini yapmıştı.³⁹⁵ Sara başka vakada ise 598/1202 yılında Dımaşk'ta medresede ders veren Kadı İbn Zekî'nin bu hastalıktan ölümü dolayısıyla zikredilir. İbn Kesîr çaresiz olarak nitelediği hastalığın kadıda bir düşmanınin ettiği beddua üzerine zuhur ettiğini belirtir.³⁹⁶

Tarihte saraya yakalanan bir çok ünlü komutandan biri de Moğol hükümdarı Hulâgü'dür. Yine İbnî Kesîr'in rivayetine göre Hulâgü, 7 Rebiulahir 663/26 Ocak 1265 tarihinde Meraga'da ilerlemiş olan sara hastalığından ölmüştü.³⁹⁷

Eflâkî Menakıbu'l-Ârifin'de sara hastası olduğu anlaşılan bir Türk şeyhinin ölümü dolayısıyla bu hastalıktan bahseder. Rivayete göre bir meclis sırasında bu Türk şeyhi Arif Çelebi'ye selam vermez. Bunun üzerine Çelebi semâya başladıktan sonra bu şeyhi yakasından tutup ortaya getirerek ona bir rubai okur ve bırakır. O anda şeyh yere düşer ve ağzından köpük gelmeye başlar. İki gün sonra ise şeyhin öldüğü haberi gelir.³⁹⁸ Eflâkî'nin burada Çelebi'nin mucizesiymiş gibi aktardığı bu kriz, öyle anlaşılıyor ki sara nöbetinden başka bir şey değildir.

---

³⁹² Hekim Bereket, s. 107.

³⁹³ İshâk bin Murâd, s. 39.

³⁹⁴ İshâk bin Murâd, s. 45.

³⁹⁵ İbn Kesîr, XII, s. 57.

³⁹⁶ XIII, s. 114.

³⁹⁷ XIII, s. 426.

³⁹⁸ Ahmed Eflâkî, s. 630.

III. NIKRİS

Nikris, “gut” ya da “damla hastalığı” olarak da bilinir. Kol ve bacak eklemlerinin bir ya da bir kaçında tekrarlayıcı ve şiddetli akut iltihapla kendini gösteren ve kalıtsal da olabilen bir metabolizma hastalığıdır. Hastalığın belirtileri kandaki miktarı artan ürik asit tuzlarının eklemlerin içinde ve çevresinde depolanmasıyla ortaya çıkar. M.Ö. IX. yüzyıldan beri bilinen bir hastalık olmasına rağmen yukarıda değinilen, vücudun kimyasal işlemleri ile ilintisi ancak son yıllarda anlaşılmıştır.³⁹⁹

Hacı Paşa eserinde nıkrisi tanımlamıştır:

“nıkris ol rencdür ki topukdan baş barmaga degin şişer”⁴⁰⁰

İshak bin Murad ise hastalığı ayaktaki eklemlerin zayıflayarak besinlerin geçişini engellemesi sonucu ortaya çıkan bir rahatsızlık olarak tanımlar.⁴⁰¹

Hacı Paşa’ya göre çok fazla yemek içmek, tok olarak çok fazla ayak ovdurmak hastalığın sebeplerindendir. Bu durumda terlemesi düzensizleşerek yediklerine göre olmaz. Bu sebeple hıltlar eklemlere ve ayaklara dökülür.⁴⁰²

Yine Müntahab-ı Şifâ’da hastalığa sebep olan hılta göre belirtileri farklıdır. Eğer kandan olursa ayak kızarır ve damarları mavi olur ve parmaklar çok ısınır. Safradan ileri gelirse çok sızlar. Balgamdan ileri gelirse rengi beyaz olur.⁴⁰³

Hacı Paşa, hastalık eğer kandan ileri geliyorsa “gövde damarından”(?) kan aldırarak gerektiğini belirtir.⁴⁰⁴ Hekim Bereket de başın iki yanından hacamat yoluyla kan aldırmanın nıkrisiye faydalı olduğunu ileri sürer.⁴⁰⁵ İshak bin Murad ise kîfâl* damarından kan almayı tavsiye eder.⁴⁰⁶

Müntahab-ı Şifa’da hastalık için bir takım şifalı otlar ve ilaçlar tavsiye edilir. Buna göre hastalığın belirdiği yere gül suyu, tilki üzümü, hayyu’l-âlem suyu(?), anne

---

³⁹⁹ Sağlık Ansiklopedisi, “*Damla Hastalığı*”, c. 2, s. 435; Ana Britannica, “*Gut*”, c. X, s.130.

⁴⁰⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 129.

⁴⁰¹ İshâk bin Murâd, s. 69.

⁴⁰² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

⁴⁰³ *aynı yer*.

⁴⁰⁴ *aynı yer*.

⁴⁰⁵ Hekim Bereket, s. 108.

* Kîfâl: Başdamar bkz. İshâk bin Murâd, (Sözlük), s. 154.

⁴⁰⁶ İshâk bin Murâd, s. 69.

sütü, ak sandal ve sirkeyle yakı yapılır. Eğer ağrı yaparsa yakıya biraz afyon ve safran karıştırılır.⁴⁰⁷

Edviye-i Müfrede’de ise hastaya helile otundan pişirilerek yapılan bir macun tavsiye edilir. İtboğan, yabanî fesleğen ve sinâmeki suyu içirilir. Erik suyu katılmış sebze çorbasının da faydalı olduğu belirtilir.⁴⁰⁸

Nıkris tarihte bazı önemli devlet adamlarının çektiği rahatsızlıklardan biri olarak kaynaklarda az da olsa yer almıştır. Bununla ilgili olarak Ahmed b. Mahmud eserinde 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 günü bir Bâtınî tarafından öldürülen ünlü vezir Nizâmü’l-mülk’ün o sırada ayaklarında nıkris yaralarının bulunduğunu ve durumunun yürüyemeyecek kadar ağır olduğunu bildirmektedir.⁴⁰⁹ Bundan başka Eyyubî hükümdarı el-Melikü’l-Kâmil 23 Receb 635/11 Mart 1238’de Dımaşk’ta öldüğünde bir süredir çektiği rahatsızlıkların arasında nıkris de vardı.⁴¹⁰

655/1257 tarihinde Moğol hakanı Hulâgü’nün kardeşlerinden Khul da nıkris hastalığına tutulmuş, ancak bu sıkıntıdan kurtulması için verilen akıl almaz tavsiyeye uyması tam bir faciaya yol açmıştı. Aknerli Grigor’un rivayetine göre Khul hastalık yüzünden çok acı çekiyordu. Bunun üzerine etrafındakiler tedavi etmesi için bir “çuhut”(çifit) hekimi buldular. Bundan sonrasını Grigor şöyle aktarıyor:

“...Dinsiz sahte hekim hastayı gördükten sonra, hastalığa deva olarak kızıl saçlı erkek bir çocuğun karnını diri diri yararak, ayağını onun içine koymasını söyledi. Derhal memleketin her tarafına atlılar gönderildi. Adamlar ansızın Hıristiyan köylerine girerek sokakta buldukları çocukları yakalıyorlar ve kurt gibi kaçırıyorlardı. Çocukların ana ve babaları feryad ederek, arkalarından koşuyorlar fakat onları ellerinden alamıyorlardı. Yeis içinde oldukları halde evlerine dönüyorlardı. Çocuklarını cebren almaya muvaffak olanlar ise okla öldürülüyordu. İşte dinsiz çuhutun yüzünden bu acıklı şeyler vuku buldu. Karınları yarılan çocukların sayısı otuza kadar çıktı, fakat hasta iyileşmedi. Dinsiz Khul, bu kadar zulüm işledikten sonra iyileşmediğini görünce, çocuklara yapılan fecaatten dolayı öfkelenerek çuhut hekimi getirtip gözü önünde

---

⁴⁰⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

⁴⁰⁸ İshâk bin Murâd, *aynı yer*.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, trc. Erdoğan Merçil, c. II, İstanbul, 1977, s. 16.

⁴¹⁰ İbn Kesîr, XIII, s. 288.

karnını yarmak ve köpeklerin önüne atmak emrini verdi. Bu emir derhal infaz edildi. Khul kendisi de çok cefa çekerek can verdi...”⁴¹¹

IV. VEREM

Verem (tüberküloz) Myobacterium tuberculosis veya verem basili denilen organizmanın yol açtığı bulaşıcı bir hastalıktır. Verem vücudun birçok organını etkileyebilmekle birlikte en çok zararlı olduğu kesim akciğerlerdir. Akciğerlerin delinmesi kanamalara sebep olur ve balgam kanlanır. Hastaların doktora ilk gidiş nedeni genellikle kan tükürmeleridir. Akciğerlerinde verem başladığı için terleyen, kilo kaybeden ve ateşlenen hastaların bu tür belirtiler göstermeyen hastalardan daha şanslı oldukları söylenir. Çünkü hastalığın ilerleyişi saptanamadığı sürece akciğerlerin büyük ölçüde tahrip olma tehlikesi doğar. Sürekli öksürme ve balgam tükürme bir verem belirtisi sayılıp teşhiste yararlı olabilir. Erişkinlerde hastalık çoğunlukla vücudun öteki bölümlerine yayılmaz. Ancak çocuklar ve gençler için aynı şey söylenemez. Yayılma genellikle kemiklere, böbreklere, döl yatağına ve deriye doğru olur. Son yıllara kadar hastalar daha çok küçük yaşlarda vereme yakalanmaktaydılar. Veremin tehlikeli bir hastalık sayılmasına, vereme yol açan organizmaların hastanın öksürüğüyle etrafa yayması sebep olmaktadır.⁴¹²

M.Ö. 3–4 bin yıllarında ve neolitik dönem insanların kemiklerinde saptanan verem belirtileri hastalığın ne kadar eski olduğunu göstermektedir.⁴¹³

İbnî Sînâ veremi kalıtım yoluyla geçen hastalıklar arasında sayar.⁴¹⁴ Ayrıca hastalığı şu şekilde açıklar:

“...Verem hastalığının ateşi akciğerdeki iltihaplanmanın işaretidir; onun bizzat kendisi de bir hastalıktır ve o mide zaafiyetinin sebebidir...”⁴¹⁵

İbnî Sînâ, kuru yaz mevsiminin yaşandığı yerlerde verem hastalığına müsait bir zemin olduğunu belirtir.⁴¹⁶ Zayıf ve narin kadınların verem olma eğilimi

⁴¹¹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 27.

⁴¹² Sağlık Ansiklopedisi, “*Verem*”, c. 4, s. 1465–1466.

⁴¹³ *aynı yer*, s. 1465.

⁴¹⁴ *el-Kânûn fi’l-Tıbb, Birinci Kitap*, s. 112.

⁴¹⁵ *aynı yer*, s. 102.

⁴¹⁶ *aynı yer*, s. 125.

gösterdiklerini ileri sürer.⁴¹⁷ Bununla birlikte hareketsiz yaşamının bazen veremin habercisi olabildiğini de ifade eder.⁴¹⁸

Hekim Bereket hastalığı sebep olduğu ateşlenmeler sebebiyle sıtma türleri arasında zikreder ve veremi Arapça “dikk” ve Türkçe “incelik” kelimeleri ile ifade eder.⁴¹⁹ Hacı Paşa da “dikk” kelimesini kullanır ama Türkçe karşılığını “ince ağrı” terimiyle ifade eder.⁴²⁰ İshâk bin Murâd da Hacı Paşa’nın kullandığı kelimelerle hastalığı isimlendirir.⁴²¹

Hekim Bereket insanı çok zayıflatan bu hastalığın üç aşaması olduğunu belirtir. Buna göre birincisi “nü hul” yani zayıflıktır ve bu aşamada veremi teşhis etmek zordur. Eğer teşhis edilirse tedavisi kolaydır. İkinci aşaması ise sararıp solma anlamına gelen “zü bul” aşamasıdır. Bu aşamada teşhis kolay olsa da tedavisi zordur. Üçüncü aşama ise parçalanma anlamına gelen “tefettüt” aşamasıdır. Bu aşamada organlar birbirinden ayrılır(?). Bu noktada hastalığın çaresi yoktur.⁴²²

Müntahab-ı Şifâ’da da verem, sıtmanın bir türü gibi ateşli hastalıklar arasında zikredilir. Burada duyuları kızdıran sıtmaya “a’zâyı hummâ-yı dık” yani “ince ağrı” adı verildiği belirtilir.⁴²³ Edviye-i Müfrede de benzer şekilde sıtmanın bir türü olarak zikredilir. Buna göre hastalık uzun süreli ve maddi olmayan türdense “dikk sıtması” adı verilir. Hastalığın özelliği kuruluğa sebebiyet vermesidir.⁴²⁴

Verem hastalığı kaynaklarda önemli kişilerin ölüm sebebi olarak zikredilir. Bunlardan biri Azerbaycan ve Erâniyye hâkimi Atabeg Kara Sungur’dur. Verem yüzünden uzun süre hasta yatan Kara Sungur bu hastalıktan vefat etmişti.⁴²⁵

Irak Selçukluları sultanı Muhammed(522–554/1128–1159) de bu hastalık yüzünden uzun süre hasta yatıp hayatını kaybedenlerdendi. Zilhicce 554/Aralık 1159 tarihinde vefat eden sultanın ölümüne yakın bir zamanda düştüğü umutsuz halin

---

⁴¹⁷ *aynı yer*, s. 133.

⁴¹⁸ *aynı yer*, s. 244.

⁴¹⁹ Hekim Bereket, s. 58.

⁴²⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), s. 135.

⁴²¹ İshâk bin Murâd, s. 46.

⁴²² Hekim Bereket, *aynı yer*.

⁴²³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *aynı yer*.

⁴²⁴ İshâk bin Murâd, s. 70.

⁴²⁵ İbnü’l-Esîr, XI, s. 78.

tesiriyle askerlerine emir vererek paralarını, mücevherâtını, çok sevdiği cariyelerini ve memlûklarını huzurunda toplattığı, onları görünce de ağlayarak şöyle dediği rivayet edilir:

“Gördüğüm askerler, bu paralar, bu köle ve cariyeler benden birer zerre miktarı ayrılıp gidiyorlar, ömrümü bir saniye miktarı arttırmıyorlar.”⁴²⁶

Musul hâkimi Seyfeddin Gâzî’de menenjitten ölmeden önce uzun süre verem yüzünden hasta yatmıştı. Yine İbnü’l-Esîr’in bildirdiğine göre Seyfeddin Gâzî 3 Safer 576/29 Haziran 1180 günü hayatını kaybetti.⁴²⁷

Türkiye Selçukluları Sultanı I. İzzeddin Keykâvus da veremden ölen hükümdarlar arasındadır. Sultan Musul’a doğru çıktığı bir sefer dolayısıyla Malatya’ya geldi. Fakat buradan hareket etmesine verem engel oldu ve geri dönmek zorunda kaldı. Bir süre sonra da hayatını kaybetti(616/1220).⁴²⁸ Geleneğe aykırı olarak Selçuklu sultanlarına ait Konya’daki Kümbedhane’de değil, Sivas’ta inşa ettirdiği dârüşşifâda hazırladığı türbesine defnolundu. I. İzzeddin Keykâvus’un hastalığının ilerlemesinde, daha önce hıyanete uğrama düşüncesiyle bir kısım beyleri yaktırmasının verdiği vicdan azabı etkili olmuştu.⁴²⁹ İbn Bîbî sultanın son günlerindeki bu durumunu şöyle aktarıyor:

“ ...O olayın sebep olduğu vicdan azabından sultanın ruhunda büyük bir çöküntü meydana geldi. Âcizler ve düşkünler gibi herkesin yanında inlemeye başladı. Sonunda kuru bir kamışa döndü. Magrib ve Maşrıktan gelen tanınmış doktorlar da onun tedavisinde aciz kalınca; <<Sultanın mübârek mizâcına Sivas’ın havası, suyu yaramıyor>> dediler ve onu Viranşehir’e götürdüler. Her gün oraya Malatya’dan testi testi Fırat’ın suyunu taşıdırlarsa da hastalığın etkisiyle fânî dünyadan ilgisini tamamen kesti. Kalbini ölüme bağladı...”⁴³⁰

Bu malumattan anlaşıldığı üzere o dönemde hastalıklar karşısında psikolojik destek, ruh hallerinin iyileştirilmesi ve tebdil-i hava gibi tedbirlere başvurulduğu anlaşılmaktadır.

⁴²⁶ İbnü’l-Esîr, XI, s. 208.

⁴²⁷ XI, s. 369.

⁴²⁸ İbnü’l-Esîr, XII, s. 312; Ebu’l-Ferec, II, s. 504; İbn Bîbî, I, s. 216; O. Turan, *Türkiye*, s. 318.

⁴²⁹ I. İzzeddin Keykâvus, Rebiulevvel 614/Haziran 1218 tarihinde yaptığı ve başarısızlıkla sonuçlanan Şam seferi esnasında emirleri tarafından ihanete uğratıldığı düşüncesine kapılmıştı. Bu sebeple hiddet ve gazabı artmış; sınırları bozulmuş ve bu ruhî perişanlık içinde şüphelendiği bazı beyleri bir eve kapatarak onları orada yaktırmıştı. Bkz. O. Turan, *Türkiye*, s. 318–319.

⁴³⁰ İbn Bîbî, *aynı yer*.

SONUÇ

XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Anadolu ve civâr bölgelerde hastalıklar konusunun ele alındığı bu çalışma, salgın hastalıklar ve diğer hastalıklar olmak üzere iki bölümde incelenmiştir. Sonuçlarının ayrıca irdelendiği bölümde de görüldüğü üzere salgın hastalıklar, en önemlileri demografik, ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri olmak üzere çok yönlü ve önemli sonuçlar meydana getirmişlerdir.

Bazen bir kıtlığın ardından, bazen bir kuşatma ya da sefer sırasında bazen de bulaşıcı özelliğinden dolayı bir taşıyıcı vasıtasıyla ortaya çıkan salgınlar karşısında insanlar, bahis konusu dönemde tıbbın bugüne nazaran henüz gelişmemiş olması dolayısıyla son derece çaresiz kalmışlardı. Hatta Hz. Peygamberin hadislerinde geçen karantina uygulamasının dahi yapıldığına pek rastlanmamıştır. Bu sebeple milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, neticede de çalışacak insan kalmadığından birçok iş kolu atıl kalmış, tarımsal üretim durmuş ve büyük sıkıntılar ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada görüldüğü üzere söz konusu dönemde bu sıkıntıları en çok yaşayan, Malatya, Antakya, İstanbul, Musul, Konya, Bağdat, Dımaşk, Halep, Ayıntâb (G.Antep), Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin, Trabzon gibi şehirlerdir ve bu şehirlerin tarihinde salgın hastalıklar önemli bir yere sahiptir. Buna binaen Anadolu ve çevresinde XI. ve XIV. yüzyıllar arasında hüküm süren Türkiye Selçukluları başta olmak üzere Zengîler, Eyyûbîler, ve Memlûk devletlerinin tarihi de salgın hastalıklar göz ardı edilmeden yazılmamalıdır. Zirâ salgınların kaçınılmaz sonucu olarak, insan kayıpları dolayısıyla vergiler azalmış neticede bu devletlerin ekonomilerinde küçülmeler yaşanmıştır. Bu yüzden birçok iktisadi, idari sosyal ve siyasi problem ortaya çıkmıştır. Ancak bu devletlerin halkının Avrupa toplumlarının aksine hastalık karşısında çok daha soğukkanlı davrandığı anlaşılmaktadır. Çünkü bahis konusu dönemin İslâm toplumlarında salgın günlerinde dayanışma üst düzeye çıkmaktaydı. Salgında halk arasında hayır yapanlar artmaktaydı. Zenginler fakirlerin cenaze masraflarını üstleniyor, zor durumda kalanlara her türlü yardımı sağlıyordu. Bununla birlikte valiler de halk üzerindeki vergi yükünü azaltıyor ya da kaldırıyorlardı. Ayrıca Müslümanlar salgın sırasında dini vecibelerini yerine getirmeye diğer günlere nazaran çok daha fazla dikkat ediyorlardı. Salgından kurtulmak için de oruç tutuyorlar, dualar ediyorlar ve Kur'an

okuyorlardı. Bunun yanında böyle zamanlarda eğlence yerleri kapatılıyor, içkiler dökülüyor, müzik aletleri kırılıyordu. Salgın hastalıklar karşısında insanların çaresizliği onları bu hastalıkların tedavisinde bir takım batıl yoları da denemeye sevk etmiş bu sebeple bir çok tılsım, buhur, muska gibi usullere de başvurulmuştur

Ancak şiddetli kıtlığın ardından ortaya çıkan salgınlar sırasında yaşananlar farklı bir durum yaratıyordu. Çünkü kıtlık bazen öyle boyutlara ulaşıyordu ki, kimi insanlar köpek, kedi eti hatta hayvan leşlerini yiyorlar, bunları da bulamayanlardan bazıları insan eti dahi yiyorlardı. Bu şartlarda ortaya çıkmak için gerekli ortamı kolayca bulan hastalıklar ölümleri hızlandırarak bu vahşetin durmasına yardımcı olmuştur. Zîrâ hastalıklar bu gibi durumlarda çok sayıda insanı hızla öldürerek yiyecek talebinin düşmesine dolayısıyla durumun normalleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Haçlıların da salgın hastalıklardan etkilendikleri görülmektedir. I. ve III. Haçlı seferlerinde çok sayıda askerin salgınlar sebebiyle öldüğü anlaşılmaktadır. İlgili kısımda da belirtildiği üzere I. Haçlı seferinde Antakya önlerine gelen ordu yolda mevcudunun 1/5'ini salgın hastalık ve açlık yüzünden kaybetmişti. Şehrin düşüşünü müteakip bu defa Antakya'da büyük bir salgın zuhur etmişti. Yine III. Haçlı seferinde karadan Anadolu üzerinden ilerleyen ordu Antakya'ya ulaştığında hastalıktan kırılıyordu. Yaşanan salgınların ve açlığın bu seferin akamete uğramasında en önemli etkenlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Hastalıkların haçlı orduları üzerindeki etkisinin büyüklüğü, askerlerin kıtlığın getirdiği zor şartlarla birlikte yabancıları oldukları bir iklimde yaşamak zorunda kalmaları ve bu yüzden vücutlarının tanımlayamadığı bakteriler karşısında savunmasız kalmaları olarak açıklanabilir.

Salgınların en önemli sonuçlarından birisi şüphesiz yaşandığı yerdeki nüfus üzerinde yaptığı menfi etkidir. Gerçekten de bazı kaynaklar salgın yüzünden bütün ahalisinin öldüğü şehirlerden dahi bahsetmişlerdir. Özellikle yüksek ölüm oranıyla veba, bilhassa 1348 yılında yaptığı salgınla milyonlarca insanı birkaç yıl içerisinde öldürmüştü. Yine 1348 vebası neticesinde nüfus birçok yerde tahminen 1/3 oranında azalmış, bu yerlerin eski nüfuslarına ulaşmaları için de birkaç yüzyıl geçmesi gerekmişti.

XI. ve XIV. yüzyıllar arasında salgınların haricinde kalan diğer hastalıklar ele alınmış, bunlardan da kaynaklarda nispeten daha sık bahsedilenlerle ilgili olarak dönemin bakış açısı aktarılmaya çalışılmıştır. Öncelikle dönemin tıp anlayışına göre

hastalığın tanımı ve teşhisi belirtilmiş, ardından da tedavisi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu tedavi yöntemleri ve ilaçlarla ilgili olarak dikkat çekici olan husus bunların geçtiği Türkçe yazılmış tıp kitaplarındaki bilgilerin geçmiş dönem bilgileri kadar yazarlarının tecrübelerine de dayanıyor olmasıdır. Zira eserlerin birçok yerinde ilaçlarla ilgili olarak “denenmişdür”, “mücerrebdür” gibi ifadelerle deney ve gözlemi içeren bilimsel bir üslup mevcuttur. Bunun yanında ölüm oranı yüksek çaresiz hastalıkların tedavisinde tecrübe edilmiş ilaçların yanında, çeşitli dualar, muskalar, tılsımlar ve tütsüler gibi bilimsel olmayan metotlar da tavsiye edilmektedir. Bu bölümde ayrıca incelenen hastalıkların tarihi olaylar içerisinde zikredildiği yerlere ve varsa tarihi süreç içerisinde tedavileriyle ilgili olarak nasıl bir pratik yapıldığına dair kaynaklardan alıntılar yapılmıştır.

Son olarak belirtmek gerekir ki XI. yüzyılda, önceden Bizans–Arap ve Bizans–Ermeni mücadeleleri sebebiyle nüfusu oldukça azalmış olan Anadolu ve çevresi, yüzyılın son çeyreğiyle birlikte ilk olarak Türklerin göçlerini ve fetihlerini yaşamış, ardından Haçlılar ve peşi sıra Moğollar tarafından da istilâ edilmiştir. Bu yabancı ve oldukça uzak diyarlardan gelen kavimler, beraberlerinde çeşitli hastalıklar getirmiş ve geldikleri yerde de çeşitli hastalıklarla da karşı karşıya kalmış olmalıdırlar. Zira Anadolu’nun yerli halkı ya da Arapların tarihi süreç içerisinde bağışıklık kazandığı hastalıklara karşı Türkler ve Moğollar gibi step iklimine alışmış ve göçebe hayat tarzını benimsemiş kavimlerin Akdeniz iklimine özgü hastalıklara ya da o çağ için hiç de hijyenik olmayan yerleşik hayat tarzının sebep olduğu hastalıklara karşı bağışıklık kazanmaları oldukça uzun bir zaman almış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, trc. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, I-II.
- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Akıncı, Sırrı, “Tarih Boyunca Veba”, *Hayat: Tarih Mecmuası*, 1973, S. 6, s. 32-37.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, trc. Hrand D. Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1954.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbar*, trc. M. Nuri Gençosman – not. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1943.
- Altıntaş, Ayten, “Divân-ü Lügat it-Türk'teki Tıp Terimleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları* 2, İstanbul 1988, s. 65-73.
- Ana Britannica, “*Gut*”, c. X, s.130.
- Arık, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara, 1991.
- Aybirdi, Cengiz, “Ortaçağ'ın Büyük Salgını Veba”, *Bilim ve Teknik*, XXII, S. 263, Ekim 1989, s. 43-45.
- Aynî, Aynî, *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, Veliyyüddin Efendi No: 2395, v. 85-86.
- _____ *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C. II, (Neşr: Muhammed Muhammed Emin) Kahire, 1988.
- Azimî, *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, trc. Ali Sevim, Ankara 1988.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, trc. Mürsel Öztürk, KB, Ankara 1990.
- Bayat, Ali Haydar, “Anadolu Selçukluları Devrinde Konya'da Sağlık Hayatı” *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, S. 311, 1989, s. 40-48.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, KTB Yayınları, Ankara 1985.

- Bezer, G. Ögün, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da ve Civar Bölgelerde Kıtılık”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, İstanbul, 2000, s. 7–22.
- Cahen, Claude, “XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad’a Göre)”, trc. Neşet Çağatay, *AÜİF Dergisi*, c. II, S. 4, TTK, Ankara 1953, s. 93–106.
- Canan, İbrahim, *Hz. Peygamber’in Sünnetinde Tıp (Tıbb-ı Nebevi)*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- Canpolat, Mustafa, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, *Türkoloji Dergisi*, c. V, S. 1, Ankara 1973, s. 21–47.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa I (Giriş-Metin)*, haz. Zafer Önler, TDK. Yayınları, Ankara 1990.
- Demirkent, Işın, “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendan”, *Bulleten LVI/216* (1992), s. 371–389.
- Dols, Michael W., “Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı” trc. Ümit Hassan, *Tarih ve Toplum*, S. 40, Nisan 1987, s. 42–48.
- Ebu’l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbarîl-Beşer*, II/2, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, “Ahlât-ı Erbaa”, *DİA*, II, s. 24.
- Eren, Nevzat, “Vebanın Öyküsü”, *Bilim Ve Ütopya*, S. 50, Yıl 1998.
- Flinn, M. W., “Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba” trc. Necmiye Alpay, *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987, s. 25–30.
- Fulcherius Carnotensis, *Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana) Kitap 1*, haz. Mukadder Yıldız, YL. Tezi, İstanbul 1999.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327–1381)*, TTK, Ankara 1994.
- Gökhan, İlyas, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998.
- Gregory Ebu’l-Ferec (Bar Hebraeus), *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

- Günyüz, Melike, “Şair ve Hekim Ahmedî'nin Duygu Dünyasında Tıp Terimleri” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1-6 Eylül 2002)*, TTK, Ankara 2005, s. 651-670.
- Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, haz. Adnan Derin, YL. Tezi, Ankara 1987.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, MÜ Yayınları, İstanbul 1990.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, trc. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbn Battuta (Ebu Abdullah Muhammed Tancî), *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, trc. ve not. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *el-Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе (Selçuk name)*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I-II.
- İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap*, AKM Yayınları, trc. Esin Kâhya, Ankara 1995.
- İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-talep fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, trc. ve not. Ali Sevim, TTK, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX, Darü'l-Fıkr, Beyrut 1995; XVI, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr (İzzü'ddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed), *el-Kâmil fi't-Tarih*, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yusuf b. Ali), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbn Tagriberdî, *en-Nücumü'z-zahire fi müluki Mısır ve'l-Kahire*, VI, Darül-Kütübil-Mısriyye, Kahire 1936.

- İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l Verdî*, c. I-II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefede (Metin-Sözlük)*, haz. Mustafa Canpolat – Zafer Önler, TDK, Ankara 2007.
- Kayhan, Hüseyin, “Beylikler Devri Anadolu’sunda Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri-Sivas-Divriği 2004*, TTK, İstanbul 2006, s. 105-112.
- Kılıç, Orhan, *Genel Hatlarıyla Dünya’da ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.
- Koman, Mahmud Mesud, *Tuhfe-i Mübarizî*, Bilgi Basım ve Yayınevi, İstanbul 1955.
- Köşe, Abdullah – Mahmud Rıdvanoğlu, “Hacamat”, *DİA*, XIV, s. 422-423.
- Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, TTK, Ankara 2000.
- Mintz, Sidney W., *Şeker ve Güç, Şekerin Modern Tarihteki Yeri*, trc. Şükrü Alpagut, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1997.
- Makrizî, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitabü’s-Sülûk li-Marifet Düveli’l-Mülûk*, (Neşr: Muhammed Mustafa Ziyade), C. I-II, Kahire, 1934, 1941; C. III, IV, (Neşr: Said Abdülfettah Aşûr), Kahire 1970-1973.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı – Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, trc. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1980.
- Oral, M. Zeki, “Durağan ve Bafra’da İki Türbe”, *Bellekten XX/79* (1956), s. 385-410.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1981.
- Önler, Zafer, *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
- Palalı, M. Zeki, “Cüzzam”, *DİA*, VIII, s. 150-152.
- Pamuk, Şevket, “Kara Ölüm Ortadoğu’da”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 40, Nisan 1987, s. 41.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700-1850*, TETTV Yayınları, trc. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, İletişim Yayınları, trc. Ayşe Berktaş, İstanbul 2000.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I–III*, trc. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1998.
- Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Çiçek Hastalığı”, c. IV, 1978, s. 1376.
- Sağlık Ansiklopedisi, “Çiçek Hastalığı”, c. II, s. 401.
- _____ “Damla Hastalığı”, c. II, s. 435.
- _____ “Verem”, c. IV, s. 1465–1466.
- Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, trc. Hrand D. Andreasyan, 1946.
- Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vekâyinâmesi II. Kısım (1042–1195)*, trc. Hrand D. Andreasyan, 1944, (TTK Kütüphanesindeki basılmamış nüsha).
- Şehsuvaroğlu, Bedi– Ayşegül Erdemir Demirhan – Gönül Cantay Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa 1984.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İÜ Eczacılık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- _____ *Şair ve Hekim Ahmedî: Hayatı ve Eserleri*, Akgün Matbaası, İstanbul 1954.
- Şeşen, Ramazan, “İmad al–Din al–Katib al–İsfahanî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971.
- _____ *Salahaddin’den Baybars’a Eyyubiler–Memlûklar (1193–1260)*, İstanbul 2007.
- Taneri, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakıbu’l–Arifin’in Değerlendirilmesi)*, Bilge Yayınları, Konya 1977.
- Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1961.
- Terzioğlu, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, s. 163–178.
- _____ “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri”, *Tarih ve Toplum*, 1985, S. 3, s. 19–30.

- Tokaç, Mahmut, “İlk Dönem (XIV–XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları VI–VII*, 2000.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- _____ *Selçuklular Tarihi ve Türk–İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- _____ *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071–1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Uçar, Müjgân, “Sivas’ta Rahatoğulları Darürrahası”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1–6 Eylül 2002)*, TTK, Ankara 2005, s. 403–420.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.
- Ural, Refet, *Bulaşıcı Hastalıklar*, İstanbul 1972.
- Urfalı Mateos – Papaz Grigor, *Urfalı Mateos Tarihi ve Zeyli*, trc. Hrand D. Andreasyan, Ankara 1962.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988.
- Ünver, A. Süheyl, “Anadolu Beylikleri ve Tıp Tarihimiz”, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, c. VIII, S. 29, İstanbul 1938, s. 46–54.
- _____ “Anadolu Selçukluları’nda Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1972.
- _____ *Selçuk Tababeti XI.–XIV. Asırlar*, TTK, Ankara 1940.
- _____ “Tâun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, Y. 1978, c. LIII, S. 11–12, s. 363–368.
- _____ “Türkiye’de Cüzzam ve Cüzzamlılar”, *Tarih Hazinesi*, 1950, S. 3. s. 147–148, 154.
- _____ “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihi Üzerine”, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, c. V, S. 18, İstanbul 1935, s. 70–81.

Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı*, trc. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.

Vardan, “Türk Fütûhât Tarihi (889–1269)”, trc. Hrant D. Andreasyan, *İÜEF Tarih Semineri Dergisi*, I/2 (1937).

Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344–1398)*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1970.

Zehebî, *el-İber fî Haber Men Gaber ve Zeyluhâ*, IV, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Zigler, Philip, “XIV. yy.’da Avrupa’yı Perişan Eden Veba” trc. Ali Önder, *Hayat: Tarih Mecmuası*, 1972, S. 3, s. 33–35.

EK

XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Anadolu ve Civâr Bölgelerde Meydana Gelen Önemli Salgınların Kronolojik Tablosu

YIL ve HASTALIK	MEYDANA GELDİĞİ YER	SEBEPLERİ	SONUÇLARI
423/1032 Çiçek	Musul, Cebel, Bağdat.	—	Sayırsız insan öldü.
439/1047–1048 Veba	Irak ve el–Cezire	Kıtlığın ardından ortaya çıkmıştır.	Özellikle Musul’da çok sayıda insan öldü.
448–449/1056–1057 Veba	Diyarbakır, Azerbaycan, Hicaz, Bağdat, ve Horasan’a kadar etkili oldu.	Kıtlığın ardından ortaya çıkmıştır.	Çok sayıda insan öldü.
455/1063 Çiçek	Bilinmiyor	—	Çok sayıda insan öldü.
467/1075 Veba	Bağdat	Selin ardından ortaya çıktı.	Rahbe’de 10 bin kişi öldü.
468/1076 Veba	Bağdat	Çekirgelerin yol açtığı kıtlığın ardından meydana geldi.	Tespit edilemedi.
469/1076–1077 Veba	El–Cezire, Irak ve Suriye	Kıtlığın ardından ortaya çıkmıştır.	Çok Sayda insan öldü. Özellikle Dımaşk’ta halkın çoğu helak oldu.
470/1078 Veba	İstanbul	Kuşatma sebebiyle ortaya çıkan kıtlığın ardından meydana geldi	Dört ayda 160 bin insan öldü.
478/1085 Veba ve Humma	Şam, Irak, İran ve Hicaz	Kıtlığın ardından ortaya çıkmıştır.	Çok sayıda ölü.
485–486/1092–1093 Veba	Anadolu	Salgın öncesinde yaşanan depremin etkisi olduğu tahmin edilmektedir.	Ciddi nüfus kaybına yol açtı.

491/1098 Tifüs (tahminen)	Antakya	Kıtılık, kokuşmuş cesetler ve sağlıksız koşullar.	Haçlı reisleri şehirden kaçmak zorunda kaldılar.
492/1099 Veba	Bağdat	Kıtılığın ardından ortaya çıkmıştır.	Çok sayıda ölü.
498/1104–1105 Çiçek ve Veba	Irak	—	Çoğu çocuk olmak üzere çok sayıda insan öldü.
535/1141 Veba ve Çiçek	Malatya	Depremi ardından meydana geldi.	Özellikle çiçek yüzünden çok sayıda çocuk öldü.
548/1154 Veba	Kilikya (Çukurova)	Seferde, I. Mesud'un ordusunda çıkmıştır.	Ordu dağıldı ve Ermeniler karşı taarruza geçtiler.
561/ 1166 Veba	Suriye	—	Hama, Humus ve buradan Dımaşk'a kadar olan yerler ıssızlaştı. Sadece Selemiye'de 10 bin kişi öldü.
575/1180 Veba	Doğu ve G.Doğu Anadolu, Musul ve Dımaşk.	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Ölenlerin çokluğundan cenazeler defnedilememiştir.
581/1185 Veba	Suriye	—	Bu salgında, S. Eyyûbî'nin eşi, eniştesi ve Hıms sahibi olan yeğeni öldü.
586/1190 Veba	Tarsus'tan Antakya'ya ilerlemeye çalışan Haçlı ordusunda	Kıtılık ve açlık neticesinde meydana geldi.	Çok sayıda asker öldü ve ordu perişan oldu.
618/1221 Veba	Konya	—	Tespit edilemedi.
622/625 Veba ve diğer hastalıklar	Şam, el-Cezire ve Musul	Üç yıl süren kuraklıkla birlikte çekirge istilası ve bunların ardından gelen depremin neticesi olarak çıktı.	Çok sayıda insan öldü.
640/1242 Veba	Bağdat	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Tespit edilemedi.
641–642/1244 Veba	Malatya	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Veba ciddi bir nüfus kaybına yol açtı.

643/1245 Veba	Dımaşk	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Ölenlerin çokluğundan cenazeler defnedilememiştir
656/1258 Veba	Bağdat	Moğolların şehri yağmalamalarının ardından meydana geldi.	Şehirde çok az sayıda insan kaldı.
656/1258 Veba	Suriye	Bağdat'taki salgının buraya sirayet ettiği rivayet ediliyor.	Sadece Halep'te günde 1200 kişi ölüyordu. Dımaşk'ta da her yer cesetlerle dolmuştu.
657/1258–1259 Veba	Meyyâfârikîn	Moğol kuşatması sırasında çıktı.	Moğollar şehre girdiklerinde sadece 100 kişi buldular.
657/1258–1259 Veba	Mardin	Moğol kuşatması sırasında çıktı.	Şehrin emiri de bu salgında ölünce Moğollar Mardin'i teslim aldılar.
680–681/1282 Veba	Cizre ve Ninova	—	Arlarında 30 kadar rahibinde bulunduğu çok sayıda insan öldü.
695/1296 Veba	Suriye ve Filistin	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Sayısız insan öldü.
749/1348 Veba	Moğolistan, Çin, Horasan, İran, Hazar Denizi'nin Kuzeyi, Avrupa, Akdeniz Adaları, Anadolu, Suriye, Arabistan, Mısır, Mağrip.	Moğolistan'da ortaya çıkarak dünya çapında yayılmıştır.	Bütün dünya nüfusunun ¼'ünün öldüğü tahmin ediliyor.
765/1364 Veba ve diğer ölümcül hastalıklar.	Suriye	Çekirgelerin sebep olduğu bir kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Dımaşk'ta bir ara günde 100 kişinin cenazesinin kaldırıldığı rivayet edilmektedir.
765/1364 Veba	Suriye	Kıtılığın ardından ortaya çıktı.	Sayısız insan ölmüş cesetler toplu mezarlara gömülmek zorunda kalınmıştı.
782/1380 Veba	Kuzey Anadolu	—	Çok sayıda insanın öldüğü tahmin ediliyor.
776/1374 Veba	Suriye	—	Çok sayıda insan öldü. Dımaşk'ta bu sayı bazen günde 400'e çıkmıştı.

787/1385 Veba	Halep	—	Ölü sayısının binlerle ifade edildiği günler yaşanmıştı.
795/1393 Veba	Halep	—	Ölü sayısı bazen günde 500'e çıkıyordu.
799/1397 Veba	Bağdat	Kıtlığın ardından ortaya çıktı.	Çok sayıda insanın öldüğü tahmin ediliyor.